

Петруського зародилася ідея створити свій звіринець у Підгородцях, який згодом став найбільшим центром зоологічних досліджень у всій Австро-Угорщині.

Петруський упродовж десяти років писав наукові праці за результатами багаторічних досліджень. Найвизначніша з них – «Historia naturalna zwierzat ssacyh dzikih galicyjskich», написана у 1852 р.,

Єврейська громада⁴⁶³

Про довоєнну місцеву єврейську громаду відомо небагато. Згідно з єдиним свідченням, записаним Яхадом, в селі проживало щонайменше тридцять єврейських сімей. Більшість євреїв жили з торгівлі, вони мали невеликі крамниці де продавали різні товари. Інші були ремісниками. Єврейські діти ходили до однієї школи з неєврейськими. В селі не було ні синагоги, ні кладовища. Найближчим містом із великою єврейською громадою була Східниця.

У липні 1941 року Підгородці вперше окупувала угорська армія, а потім німецькі війська. Єдиний свідок, якого опитав Яхад, надав кілька подробиць. Однак, за його словами, коли прийшли німці, близько тридцяти єврейських сімей, які проживали в селі, заарештували і зачинили в будівлі складу. Згодом вони застрелили чоловіків, а через два тижні застрелили жінок. Тіла закопали в яму на місці розстрілу. За допомогою місцевого свідка вдалося ідентифікувати обидва місця, початкове місце розстрілу жертв і місце перепоховання.

Тіла вбитих євреїв перепоховали у 1976 році біля сільського «Народно-просвітницького дому». Є пам'ятник, який вказує на період розстрілів в селі (7 липня – 23 серпня 1941 року). Поруч із єврейськими жертвами поховано також двох поляків і двох українців.

Мирон Д.

Мирон Д., 1927 р.н.: *«Всіх євреїв зібрали. В селі було близько 30 єврейських родин. Їх заарештували і зібрали біля складу. Спочатку розстріляли чоловіків. Через два тижні жінок розстріляли. Їм доводилося копати ями, а потім розстрілювали їх групами по троє. Ми з іншими хлопцями спостерігали за цим здалеку. Німці пили, поки стріляли».* (Свідчення №2449U, опитування в Підгородцях 14.07.2018)

⁴⁶³ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/pidhorodtsi-pidgorodtsi-podgorodtsy-lviv-ukraine.1532>

Злочинець і покарання⁴⁶⁴

Пітер Ніколас Ментен (Роттердам, 26 травня 1899 — Лосдрехт, 14 листопада 1987) — нідерландський підприємець, колекціонер мистецтва та засуджений військовий злочинець.

Він виріс у заможній родині Роттердама та оселився у Львові, який тоді був частиною Польщі, як бізнесмен. У 1941 році, після захоплення Німеччиною

Пітер Ніколас Ментен

Польщі в 1939 році, він вступив до СС. Спочатку він допомагав окупаційним військам як перекладач, але невдовзі брав участь у відборі єврейських родин для розстрілу, крадіжці творів мистецтва та інших заходах нацистів у Польщі. Як член Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung (EGz.b.V.) у 1941 році Ментен брав участь у масових убивствах єврейського населення сіл Підгородців та Урича. Був засуджений за співучасть у вбивствах у Підгородцях, у яких 7 липня 1941 року було вбито десятки євреїв.

Ментен прибуває до суду. Роттердам, 1980р.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Władysław Skiba. Menten: The Man who murdered for art (Menten: człowiek, który mordował dla sztuki) (польський) // Koło Lwowian w Londynie : Biuletyn. — 1981. — Июнь (№ 41). — С. 19–23; URL: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoeken?activeTab=photos&rm=gallery>

⁴⁶⁵ URL: <https://onh.nl/verhaal/de-massale-klopjacht-op-oorlogscrimineel-pieter-menten>

Місце розстрілу та поховання чоловіків, жінок та дітей 30 єврейських сімей села Підгородці. Ця яма була праворуч від колишнього складу, де збирали євреїв.

Тіла вбитих євреїв перепоховали у 1976 році біля сільського «Народно-просвітницького дому». Є пам'ятник, який вказує на період розстрілів (7 липня – 23 серпня 1941 року).

Підкамінь, 1915 рік⁴⁶⁷

Підкамінь колись місто, а тепер селище міського типу, Бродівського району Львівської області. Підкамінь розташований на стику Волинських височин та Подільських Товтр на вододілі між басейнами Дніпра і Дністра. Завдяки вдалому географічному розташуванню, сприятливому для проживання людей клімату і багатому на воду, родючі ґрунти, і тваринний світ ландшафту, територія сучасного Підкаменя приваблювала до себе людність, починаючи із стародавніх часів. Давнє поселення розташовувалося біля підніжжя знаменитого 16-ти метрового кам'яного останця, прозваного в народі «Каменем».

Писемна історія Підкаменя налічує понад п'ять з половиною століть. Згідно з писемними джерелами, 1441 рік вважається першою згадкою про «місто під Каменем». Документ було знайдено у фондах відділу давніх актів Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові. У них йшлося про передачу шляхтичу Петру Цебровському із Жабокрук у приватну власність

---

⁴⁶⁶ Baliński M., Lipiński T. Podkamień // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – Т. II. – Cz. 2. – 1442 s. – S. 906 – 908. (пол.).URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=183>; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S.402. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/402; <https://zamkilubuskie.pl/podkamien/>

⁴⁶⁷URL:<https://polona.pl/item-view/f0e652a5-85f9-4fc4-a4cc-e393fb8e4aef?page=0//> (дата звернення: 19.04.2023).

Підкаменя. В них також відзначено величну забудову замку Цебровського та костелу збудованих на горі над крутим скелястим урвищем.⁴⁶⁸

Саме Цебровський запросив домініканців до селища, щоб вони розвивали тут духовне життя.

У 1746 р. при монастирі можна було здобути вищу богословську освіту, а також опанувати різні ремесла. Та найбільшу славу монастирю принесло проголошення ікони Богородиці чудотворною, а гори Рожаниці – святою. Монастир мав багату бібліотеку і архів, які повністю згоріли під час Першої Світової війни. Під час Другої Світової війни монастир зазнав значних втрат і в 1945 р. був ліквідований. У 1946 р. радянська влада організувала тут концтабір для українського духовенства. Згодом у монастирських мурах було засновано психоневрологічний інтернат закритого типу. Храм перетворили на конюшню, а ще пізніше на гараж. В одній каплиці зберігали зерно, в іншій мінеральні добрива. У 1997 р. сакральні споруди та частину келій передали монахам Студійського устану УГКЦ які заснували тут монастир Походження Дерева Хреста Господнього. Того самого року розпочалася відбудова святині.

Підкамінь⁴⁶⁹

У Середні віки Підкамінь мав статус міста. Перебуваючи у власності родини Гербуртів, Підкамінь у 1515 р. отримав магдебурзьке право: Сигізмунд видав фундаційний акт (привілей), яким дав дозвіл Фредерикові Гербурту «при замку своєму, званому Підкамінецький, свіжо збудованому з муру та цегли, закласти місто, що має називатись так само». Відповідно до наданих привілеїв в

⁴⁶⁸Берест Р. Дослідження монастиря в селі Підкамінь на Львівщині//Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.12 – Львів 2008 – С.360-367.

⁴⁶⁹ URL: <https://zamkilubuskie.pl/podkaminie/#&gid=1&pid=1/> (дата звернення: 19.04.2023).

місті було встановлено четвергові ярмарки, а також ярмарки на Зелені свята та Воздвиження Чесного Хреста. Практично до середини ХХ століття в селі відбувались ярмарки, а центральну частину села називають містом і до тепер.

1866 року Казимир Мікульський відзначив, що «містечко Підкамінь мале, неохайне, більшою мірою, заселене юдеями, піддалося б цілковитому забуттю, якби над ним на горі не підносилися на декілька миль видимі мури святині».

Підкамінь, ринкові будинки з підсінням, 1915 р.⁴⁷⁰

о. Вінцент Садок Баронч

Як відзначено у Географічному словнику за 1887 рік, у той час в гміні було 563 доми, 16 на території двору; мешканців 3199, 113 на території двору (968 римо-католиків, 799 греко-католиків, 1545 юдеїв; 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німців, 5 інших народів).

В Підкамені було 44 крамниці, боднар, тесля, гарбар, 5 ковалів, кравців, котляр, 6 мулярів, 10 різників, 11 шевців, пекар, скляр, сницар, ткач, злотник, верстат гафтованих срібних виробів на талеси. Населення займалося шевством, ткацтвом, малярством, кушнірством і гарбарством. В поближких горах знаходилися каменоломні. Бджільництво і садівництво тут належали до промислової галузі. Наприкінці ХІХ ст. в містечку існували тільки

⁴⁷⁰ URL: <http://www.badatelna.cz//> (дата звернення: 19.04.2023).

нечисленні майстерні дрібних ремісників, а його більшість мешканців жили з рільництва і садівництва .

З Підкаменем пов'язані імена королівських осіб, магнатів, меценатів, митців та релігійних діячів. Тут у вежі монастиря перебував в ув'язненні козацький полковник Семен Палій (1640-1710).

З відомих осіб сьогодення варто згадати польського письменника, художника та різьбяр Леопольда Бучковського (1905-1989), художника Мар'яна Кратохвіла, львівських живописців М. Кіца та А. Якімчака, архітектора Лаврентія Дайчака (Вавжинець Дайчак 1882-1968).

А також католицького священика Вінцента Садока Баронча (1814-1892) – настоятеля місцевого монастиря, професора теології, дослідника минувшини і автора численних історичних і наукових розвідок, зокрема: "Життя відомих вірмен у Польщі" (Львів 1856), "Пам'ятки міста Станіславова" (Львів 1858), "Історія монастиря оо. Домініканців в Підкамені" (Тарнополь 1869)⁴⁷¹, "Пам'ятки міста Жовкви". Отець Баронч похований на місцевому цвинтарі.

Із 2007 року тут проходить знаменитий на всю Україну етнофестиваль «Підкамінь», де звучить українська фолькорова музика, проводяться забави та майстер-класи, зустрічаються однодумці. Все це на тлі неймовірної краси природи та монастиря, котрий пережив вічність.

Єврейська громада⁴⁷²

Юдейська громада Підкаменя почала зростати у XVIII ст.; на 1765 рік вона начислювала 909 осіб, а весь підкамінський кагал, до якого належали довколишні села, – 985 осіб⁴⁷³.

Згідно з Донесенням окружних управлінь про кількість існуючих синагог та жидівських будинків молитви в їх округа за 1826 рік, 1751 року у Підкамені була збудована мурована синагога; в документі відзначено, що 1809 року її реставрували⁴⁷⁴. Та синагога постала в юдейській ділянці, що розташовувалася за західним приринковим кварталом. Там, посеред площі, в оточенні хаотичної дерев'яної забудови, поруч з синагогою, званою великою, стояла юдейська школа, звана Бейт Мідраш, що призначалася для самостійного вивчення Святого Письма, з бібліотекою та молитовним залом, через що називали її Малою синагогою. В ділянці мусіла бути юдейська ритуальна

⁴⁷¹ Sadok Barącz, Dzieje klasztoru WW. OO.Dominikanów w Podkamieniu, Tarnopol, 1870. URL: <https://polona.pl/item-view/0b9e6e6d-f4b4-4f21-b16a-bb3effec5670?page=3>

⁴⁷² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S.402. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/402; Возняк Т. Підкамень// Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.346-347. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreysskyu_use-svit_Halychyny.pdf?/ (дата звернення: 19.04.2023); Єврейська енциклопедія.

<https://www.rujen.ru/index.php/%D0%9F%D0%9E%D0%94%D0%9A%D0%90%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%AC/> (дата звернення: 10.04.2023).

⁴⁷³ Bostel F. Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu Żydaczowskiego w 1765 r. // Archiwum Komisji historyi. – Kraków, 1891. – S. 16. URL: <https://polona.pl/item-view/d3e2c5e3-befd-4fc5-be4c-a0a48a7e98a9?page=23/> (дата звернення: 19.04.2023).

⁴⁷⁴Центральний Державний Історичний архів України у Львові, ф. 146 Галицьке намісництво, опис 85, Справи 2365, арк. 153 (1826).

лазня з миквою (басейном для омовіння). В кожній юдейській громаді була початкова школа для хлопчиків, звана хедер, який був при синагозі.

Окописько було закладене на захід від міста, за міськими укріпленнями. Муровані синагога і школа показані на кадастральній карті Підкаменя за 1844 рік⁴⁷⁵.

Колишня синагога у Підкамені (сучасний вигляд будівлі), 2020 р.⁴⁷⁶

1866 року Казимир Мікульський відзначив, що «містечко Підкамінь мале, неохайне, більшою мірою, заселене юдеями, піддалося б цілковитому забуттю, якби над ним на горі не підносилися на декілька миль видимі мури святині».

Як відзначено у Географічному словнику за 1887 рік, у той час в гміні було 563 дома, 16 на території двору; мешканців 3199, 113 на території двору (968 римо-католиків, 799 греко-католиків, 1545 юдеїв; 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німців, 5 інших нар).

На початку 1800-х рабином Підкаменя був *раббі Цві Яков Гальберштам (Rabbi Zvi Yakov Halbershtam)*, син *раббі Нафталі Гірца (Rabbi Naftali Hirtz)* з Дубно. Перед I Світовою війною рабином Підкаменя був *раббі Натансон (Rabbi Nathanson)*. У 1906 р. була заснована перша сіоністська організація "Agawas Sijon".

⁴⁷⁵ ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 6, спр. 912 Кадастрова карта Підкаменя 1844 р

⁴⁷⁶ URL: https://risu.ua/misto-pid-kamenem_n112869/ (дата звернення: 18.04.2023).

Підкамінь, 1892 р.⁴⁷⁷

Під час I Світової війни Підкамінь часто руйнували (у 1916 та 1920 рр.) Багато мешканців, особливо євреїв, утекли до Австрії та Угорщини. А 1920 р. багато з них емігрувало до *Пітсбурга* (*Пенсільванія, США*). Воєнне лихоліття не минуло безслідно, і по війні, у 1921 р., вже у міжвоєнній Польщі у Підкамені тільки 822 євреї. І тільки у 1939 р. їх знову близько 1000. В січні 1942 р. – 927 євреїв.

В Підкамені народився найвідоміших бродерзінгер⁴⁷⁸ Берл Маргуліс⁴⁷⁹ – більш відомий як Берл Бродер (1815-1868). Вважається, що багато його пісень були імпровізовані на місці; лише тридцять відомі у письмовій формі. Його перша книга віршів була опублікована в 1860 р. Він склав величезну кількість пісень та куплетів, які ніколи не публікувалися, і кидав виклик своїм партнерам та конкурентам на римовані дуелі, і сам зазвичай ставав переможцем.

⁴⁷⁷ URL: <https://kresy.org.pl/8069119,foto.html//> (дата звернення: 19.04.2023).

⁴⁷⁸ Артисти *Broderzinger* або Бродерзінгери походять з Бродів, що в Україні. Це єврейські мандрівні артисти в австрійській частині Галичини, Румунії та Росії, що являли собою групи професійних або півпрофесійних авторів і виконавців, які ще на початку XIX виконували короткі одноактні вистави за допомогою комічних переодягань, музикування і танців. Вони часто були *бадхонімами* (артисти на єврейських весіллях) і мешореримами (співаками в хорах канторів). Вони були одними з перших, хто публічно виконував ідишомовні пісні за межами свята Пурим і весільних вечірок, і були предтечами ідишистського театру. Вони розігрували мініатюрні сцени і розважали клієнтів у тавернах, винних погребках і рестораних садах.

⁴⁷⁹ Błaszczuk L.T., *Żydzi w kulturze muzycznej działający na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2014. URL: <https://docplayer.pl/24819973-Zydzi-w-kulturze-muzycznej-ziem-polskich.html//> (дата звернення: 19.04.2023).

Деякі оригінальні пісні Берла Бродера, разом з роботами його сина і онука, які продовжували традиції світського ідишського письма, можна знайти у книзі його онука Берра Маргуліса.

До II світової війни в Підкамені діяв місцевий аматорський театр під орудою Л.Троцького (іншого).

Цвинтар⁴⁸⁰

До Другої світової війни в Підкамені існувала Єврейська громада, синагога і відповідно цвинтар. Зараз в приміщенні колишньої синагоги

функціонує лісгосп. Цвинтар був остаточно знищений в 50-ті роки ХХ ст. В той час будували ферми і гостинець і плити з цвинтаря розвозили по колгоспах. Кажуть, що мацевами мощена також центральна дорога. За словами місцевих жителів була знайдена одна мацева на присадибній ділянці одного з мешканців під час ремонту господарських приміщень. Вціліла мацева є в доброму технічному стані. Камінь міцний, не кришиться і не осипається. Кажуть, що довгі роки мацева пролежала в землі чи на землі. Дуже добре зберігся рельєф з дуже майстерно виконаною різьбою. Сьогодні мацева витягнена з землі і стоїть під відкритим небом і це є велике випробування для каменю. Справа в тому, що після довгих років стабільної ситуації камінь опинився в

ситуації непередбачуваної і різкої зміни температурного і вологісного режиму – як то дощ, сніг, мороз, сонце, вітер, тощо. На відкритому повітрі камінь також наражається на всі можливі біопошкодження – як то мох, грибки, діяльність

⁴⁸⁰Олена Стасюк Реставраційний наратив історичних цвинтарів Підкаменя //Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях». Збірник 1. (Матеріали першої міжнародної науково-красназничої конференції, присвяченої 150-ти річчю від появи праці Садока Баронча «Історія монастиря отців Домініканців в Підкамені»). – Підкамінь, Львів: Видавництво Левада, 2020. – С. 127. – 250 с. URL:file:///C:/Users/Larisa/Desktop/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8C1.pdf

тварин, тощо. Дуже добрим розв'язанням було би перемістити цю дивом вцілілу мацеву в музей.

Рештки мацеви на єврейському цвинтарі⁴⁸¹

Голокост⁴⁸²

Масові розстріли: 13 липня 1941 р. (36 осіб); 31 липня 1943 року в лісі біля села Малинище (кілька кілометрів на південний схід від Підкаменя) було розстріляно 30 євреїв.

Операція «Рейнхардт»⁴⁸³

31 серпня 1942 року група євреїв з Підкаменя приєдналася до транспорту, в якому євреїв із Золочева, Олеська та Сасова відправили до табору смерті в Белжець. Загалом у транспорті було близько 2800 осіб, у тому числі близько 300 із Сасова та Підкаменя.

19 вересня ще одну групу євреїв з Підкаменя відправили до табору смерті в Белжець разом з євреями з Бродів (загальна кількість – 2800; швидше за все приїхали з Бродів).

⁴⁸¹ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/pidkamin-jewish-cemetery/> (дата звернення: 22.05.2023).

⁴⁸² Круглов А. Хроника Холокоста в Украине.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожжє: Премьер, 2004. — 208 с.

⁴⁸³ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. *Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt*) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Трєблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

Ратуша в Поморянах. Фото міжвоєнного періоду ХХ ст.⁴⁸⁵

Поселення, де зараз розміщене містечко Поморяни, виникло в давнину. У XIV столітті тут існував замок українських шляхтичів Свинок, що його побудував Микола Свинка, який отримав велику ділянку землі над Золотою Липою від польського короля Казимира IV. За «Поморянською Хронікою», першими жителями Поморян були 32 українські та 2 єврейські родини.

Вперше Поморяни згадуються 3 січня 1446 року в книгах галицького суду.

Середина V століття – власником був шляхтич Грицько Кердейович. Наприкінці XV століття маєтність перейшла до Жигмунта Сененського. 1494 року шляхтич Ян Сененський набув половину замку та місто Поморяни з передмістями. Власник міста – майбутній подільський воєвода Ян Сененський (підтримував кальвінський збір у Поморянах):

1552 отримав привілей на торги і ярмарок для Поморян;

1553-1564 р. перевів Поморяни на німецьке (магдебурзьке) право;

1554-1569 р. отримав звільнення міщан від податків на 20 років.

Місто було в руках представників роду Сененських до 1619-1620 років, коли ці землі купив Якуб Собеський – батько майбутнього короля Польщі. Якуб Собеський сприяв розвитку міста, поновив Магдебурзьке право, заклав

⁴⁸⁴ Ю. З. Данилюк, В. І. Дмитрук Поморяни // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 416. – 520 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1142-7;

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12: Termini Terrestres. 1446. Acta in Halicz (3 stycznia 1446 r.): no. 1631. – Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1887. – 564 s. – S. 145. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/45618/edition/62357/content//>;

Filip Sulimierski i Bronisław Chlebowski Pomorzany // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1887. – Т. VIII. – S. 747 – 752. (пол.).

URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_VIII/747// (дата звернення 28.02. 2023);

<https://myshtetl.org/lvovskaja/pomoriany.html>

⁴⁸⁵Romek Pawlukh <https://www.facebook.com/hashtag/colorizedphoto>.

костел і церкву, заснував притулок для убогих і старців. Після смерті Якуба Собеського замок перейшов у власність його дружини Теофілії, від неї до сина – звитязця під Віднем короля Яна III Собеського. Навколо міста було насипано вали і викопано рови, направлені замкові мури.

Завдяки розумному розташуванню замок неодноразово витримав затяжні облоги турків і кримських татар. Так, 1672 року, коли Золочівський замок зруйнували яничари, поморянська твердиня вистояла перед численними військами. Під час другого походу турків на Львів 1675 року залога замку, не маючи достатньо сил для оборони, покинула таємним ходом фортецю, вийшла до лісу і заховалась у Свірзькому замку. Залишений напризволяще замок цілком спустошили, невдовзі його відбудував тодішній власник Ян III Собеський. 22 серпня 1684 року Ян Собеський підтвердив для містечка Магдебурзьке право й надав герб із зображенням святого Івана Хрестителя (з Божим ягням біля ніг) на блакитному тлі.

Довоєнна польсько-українська школа у Помор'яннах⁴⁸⁶

Фортецю знов зруйнували 1684 року кримські татари. Після цього замок витримав всі татарські напади й облоги 1687-1695 років; по смерті короля переходив від одних власників до інших, дуже підупав і почав втрачати вигляд фортеці.

Від 1740 року Помор'яни були власністю Радзивіллів, 1789 року перейшли у власність Прушинських.

В 1876 році замок перейшов у власність Романа Потоцького, чий син Єжи (Юрій, помер в 1961 році) опікувався замком до 1939 року.

Від оборонних споруд до нашого часу збереглася кутова вежа, а також напівзруйнований палац. Навколо замку – залишки чудового парку, а неподалік у центрі селища – руїни неоготичної ратуші (XIX ст.) і костел Пресвятої Трійці (1748 р.) зі збереженими інтер'єрами.

У 1940-1941 та 1944-1959 роках були центром Поморянського району.

⁴⁸⁶URL:https://www.facebook.com/photo/?fbid=2863536047108064&set=pcb.1315757235278247&locale=ru_RU// (дата звернення: 07.02.2023).

Єврейська громада

Євреї жили у Помор'ях з початку 17 ст. У 1628 р. в Помор'ях проживали 2 єврейські сім'ї, які утримували корчми. У 1654 р. закладено єврейський цвинтар.

В середині 18 ст. рабином Помор'ян був рабі Авром бен Мойше-Арон, пізніше – Довід-Цві Ойєрбах, Мешулом-Залман Ашкеназі, в 19 ст. – Авром Теумім, в кін. 19 ст. - Меїр-Єгуда Око.

В кін. 19 ст. у Помор'ях було відкрито єврейську школу. У цей час євреям належали 3 млини, 19 із 23 магазинів. Єврейське населення містечка складало в 1880 р. – 1910 чоловік – 42,7% від населення.

1914 року з Помор'ян до Тернополя було вислано 46 євреїв.

У 1906- 1914 рр. рабином Помор'ян був Авром-Мордхе-Шойлом Тойб, у 1920-30-х роках. – Довід-Нафтолі-Герц Каган.

У 1921 р. у Помор'ях проживало 799 євреїв – 23,7% населення.

В середині 1920-х рр. у Помор'ях було відкрито школу з викладанням на івриті.

У 1920-30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

У 1931 році тут проживало близько 900 євреїв.

Влітку 1941 р. Помор'яни зайняли частини вермахту. 26 жовтня 1942 року євреї Помор'ян та навколишніх сіл (близько 1,4 тис. чол.⁴⁸⁷) були депортовані до табору смерті Белжець. 16 євреїв-фахівців, що залишилися, були розстріляні в липні 1943 р.

**Дерево росте на одній зі збережених могил
на спустошеному єврейському кладовищі, 1921 р.⁴⁸⁸**

⁴⁸⁷ Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. – Могилев-Подольский, 1997. – 100 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁴⁸⁸ Вузол життя: як небайдужі збирають уламки єврейської історії та повертають їх на місце пам'яті. URL: <https://ochevydets.te.ua/post/2376/> (дата звернення 28.02. 2023).

Потелич, 1934 р.

Перша згадка про Потелич зустрічається в Галицько-Волинському літописі (що входить до складу Іпатіївського Літопису) під 1262 роком, коли в Потеличах зупинявся князь Данило Романович.⁴⁹⁰

У 1818 році тут перебував польський археолог Зоріан Ходаковський, який назвав Потелицьке городище «святим городом старих слов'ян – довкола валом обсіпаним». Збереглися ще дотепер руїни західної частини валу. У свій час ці оборонні споруди захищали Потелич і старий шлях, що йшов із Белза до Надсяння.

У 1498 році місту Потелич було надано Магдебурзьке право. Потелич стає одним із великих економічних центрів. Тут були знамениті гончарні майстерні, фаянсова фабрика, дві гути, броварня, гуральня, млини, воскобійня і чималий ремісничий промисел – ткацький, кушнірський, шевський, сідлярський, ковальський, боднарський.

В 1880 році було 613 будинків, 2870 жителів в гміні, 10 будинків, 59 жителів на території двору (в 1847 році було 2745 жителів і 511 будинків.) За віросповіданням було: 493 римо-католики, 2131 греко-католик, 303 ізраеліти (в

⁴⁸⁹ Potylicz Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1887. – Т. VIII. – S. 879. (пол.) – S. 879-883. (пол.); Галицько-Волинський літопис. За Острозьким (Хлебниковським) списком. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/galvxleb.htm>; Ігор Мельник Потелич // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2005. – № 36. – С. 472. https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N36_Halychuna_kraina_mist.pdf?PHPSESSID=evcdgkgh9okc3re29lbn8ffut6

⁴⁹⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit25.htm>

1847 році було 112 ізраелітів), 2 осіб інших віросповідань; 431 поляк, 2195 русинів, 303 німці.

На 01.01.1939 в селі проживало 4060 мешканців, з них 2900 українців-грекокатоликів, 730 українців-римокатоликів, 100 поляків і 330 євреїв⁴⁹¹.

Потелич, 1934 р.⁴⁹²

Єврейська громада⁴⁹³

Євреї були в місті з 1487 р. Місцеві євреї займалися дрібною торгівлею.

У 1847 році в Потеличах проживало 112 євреїв. До 1900 року єврейське населення зросло до 335 осіб (10% від загальної кількості населення). На початку 17 століття євреї володіли 15 будинками. Давид Сігал (бл. 1586 – 1667), також відомий як Турей Захав, служив рабином у Потеличі. У 1870—1917 роках тут виконував обов'язки рабина Менахем Мендл Ландман (1840—1917), засновник хасидської династії. Після його смерті главою династії став його син Іцхак (1870—1942).

У 1921 році в Потеличах проживало 269 євреїв (8% від загальної кількості населення), а до 1931 року їх кількість зросла до 400.

Єврейська громада Потелича була знищена в гетто Рава-Руської наприкінці вересня 1942 року.

Пов'язані з Потеличем

⁴⁹¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 65. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁴⁹² URL: <https://www.historiaregionu.org/potylicz>

⁴⁹³ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/potelych-jewish-cemetery/>

Давид бен Шмуел Га-Леві⁴⁹⁴ (1587-1667) – один з найвідоміших рабинів Львова, рабин в Потеличі.

Давид бен Шмуел Га-Леві

Давид бен Шмуель Га-Леві походив із родини видатних талмудистів. Приблизно з 1618 року він був рабином у Потеличах. Однак він виїхав до Познані, де був асесором. Повернувся на Волинь, цього разу в Острог. Був обраний рабином і ректором місцевої єшиви. Під час повстання Хмельницького 1648 року залишився в Моравії. У 1652 році він став рабином Львова, а також земельним рабином Русі, Поділля та Брацлава, а також головою Львівської єшиви. Був також делегатом сейму євреїв Корони. Під час його сесій він прославився як коментатор і автор відгуків про ритуал. Завдяки резолюціям Ради Чотирьох Земель 1683 року деякі з її постанов стали обов'язковими і в наступні століття. Найбільше визнання він отримав завдяки своїй праці «Turej zahaw» (іврит: «Золоті колони»), яка є коментарем до окремих трактатів «Шулхан Арух» Йозефа бен Ефраїма Каро. Пізніше обидва тексти були надруковані поруч.⁴⁹⁵

Потелич, територія єврейського цвинтаря⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Majer Bałaban. Dawid ben Samuel Ha-Lewi (lewita) (1587-1667) / Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – t. IV/1, zeszyt 16. – S. 461. (пол.); <https://dailyzohar.com/tzadikim/558-Rabbi-David-HaLevi-Segal>

⁴⁹⁵ URL: <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5044-dawid-ben-samuel-ha-lewi>

⁴⁹⁶ Інформації про заснування цвинтаря немає, але він позначений на картах 1880-х і 1939 рр. Імовірно, цвинтар діяв до Другої світової війни, а потім був зруйнований.

Рава-Руська⁴⁹⁷

Місто на сьогоднішньому українсько-польському кордоні, за 50 км від Львова та 36 км від Жовкви. Було засноване як приватне місто 1664 р. Чи не одразу після заснування у містечко для його розвитку були запрошені євреї. Принаймні, у 1629-1643 рр. євреї володіють у місті 25 будинками. І як завжди, головні заняття євреїв – торгівля, корчмарство ремесло (кушнірство, капелюшництво, теслярство).

Загальний вигляд міста, де хоч трохи видно синагогу, 1912 р.

Джерело – <http://bit.ly/2uiSDrr>

Чи не найбільшою історичною подією для міста було те, що 1698 р. король Речі Посполитої Август II та російський цар Петро I мали тут зустріч і прийняли рішення разом виступити проти шведського короля Карла XII. У XVIII ст. у місті розгорівся конфлікт між євреями і християнами. Єврейські корчмарі не хотіли наймати на роботу у корчми неєврейську прислугу, і тоді міщани почали не допускати до єврейських корчм відвідувачів і подорожніх.

---

⁴⁹⁷ Данилюк Ю. З., Дмитрук Ю. З. Рава-Руська //Енциклопедія історії України: у 10 т./редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.;Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2012. –Т. 9 : Прил. – С. 88. – 944 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1290-5.; Тарас Возняк. «Шлях до цадиків Белза – Рава-Руська», // Незалежний культурологічний часопис «Ї». № 48. – 2010. – С.321-323.;

З приходом 1772 р. австрійських часів на і без того бідне місто було накладено нові податки за купівлю кошерного м'яса та свічок, які запалювалися у суботу і на свята.

Найбільшого розвитку містечко зазнало у ХІХ ст., особливо у його другій половині, коли через Раву-Руську пройшла залізнична колія зі Львова до Варшави.

Равською спеціалізацією стає експорт яєць і клею на їх основі. Багато з найбільш багатих євреїв займаються мандрівною торгівлею. Чи не всі будівельники у Раві є євреями. Багатші відкривають невеликі фабрики. Так, у ХІХ ст. у Раві було відкрито фабрику з виробництва глиняного посуду, але зі з'явою кераміки її закрили. Єврей Гершель Монк (Gerschel Monk) відкрив фабрику, де рафінували олію для всієї Галичини. Технологія на фабриці була високого рівня і олія була суворо кошерною. У ній працювало 40 єврейських робітників. Ще однією спеціалізацією Рави було виготовлення солом'яних капелюхів і капелюшків, якими торгували на 12 ятках.

Зруйнований старий єврейський цвинтар перед німецьким штабом, 1942 р.

Джерело – <http://bit.ly/2vIT0jh>

У другій половині ХІХ ст. равські євреї володіли більшою частиною будинків у місті. На початку ХХ ст. у Раві був єврей адвокат і єврей лікар. У 1910 р. відкрилося відділення Єврейського банку, яке вже у 1913 р. обслуговувало 269 купців, 127 ремісників, 6 євреїв-селян, 8 представників вільних професій та 36 інших.

Більшість Равського кагалу, починаючи з початку XIX ст., були хасидами. Коли поруч, у Белзі постав хасидський двір та хасидська династія Рокахів (Rokeach), більшість равських гебреїв стали його послідовниками.

Моріц фон Гірш

Були у Раві і послідовники гебрейського просвітництва. Одним зі знаних місцевих маскілів був Їцхак Гертер (Yitzhak Herter), знаний у часи Гаскалі письменник. У Раві-Руській він працював як лікар під час холери 1831 р., врятувавши не одне життя. У місті мешкав і раббі Авраам Гольдберг (Rabbi Avram Goldberg), сподвижник відомого маскіла раббі Нахмана Крохмала (Rabbi Nachman Krochmal). Їхнє ставлення до хасидизму було вкрай негативним. 1848 р. Авраам Гольдберг опублікував у Львові брошуру «Масар Цафон Ім Маасе Роках» (Masar Tzafon Im Maase Rokeach), яка була свого роду сатирою на Белзьку хасидську династію.

У Раві-Руській було багато синагог чи клойців. Вони отримували назви відповідно до місця розташування. Однією з найбільш знаних була «Синагога на Пісках».

1880 р. у Раві-Руській з 6 468 мешканців 3 878 було євреями. Попри те, що гебрейська людність була більшістю у місті, вона ніколи так і не змогла обрати міського голову гебрея. Це відрізняло Раву-Руську від інших штетлів Галичини.

1892 р. за допомоги відомого гебрейського фабриканта та філантропа європейської слави барона Моріца фон Гірша⁴⁹⁸ (Baron Moritz von Hirsch) у місті було відкрита гебрейська школа. Барон підтримував гебрейські школи по всій імперії. Тільки з нагоди 50-ї річниці правління цесаря Франца Йосифа I він дав 500 000 ринських на гебрейські школи у Галичині та Буковині. У Раві-Руській школі 1898 р. вже вчилася 200 учнів. 1900 р. школа отримала державну акредитацію, а 1902 р. – новий великий будинок, який простояв до I Світової війни.

---

⁴⁹⁸ Походив із сім'ї придворних банкірів короля Баварії. Нажив величезний стан головним чином при будівництві залізниць в Туреччині. У 1888 р. заснував благодійний фонд, названий його ім'ям, для просвітницької роботи серед євреїв Галичини та Буковини, який успішно діяв аж до Першої світової війни (1891 р. функціонувало сім шкіл з 1789 учнями, а в 1904-1905рр. – 48 шкіл з 7859 учнями). У листах і висловлюваннях наступних років Гірш стверджував, що переважна більшість євреїв Росії (що включала тоді Східну Польщу та Прибалтику) необхідно переселити в автономну єврейську державу, яка буде створена на території будь-якої країни, яка рясніє значними масивами необроблених родючих земель. Засноване Гіршем в 1891 р. ЕКО зайнялося створенням єврейських сільсько-господарських поселень в Південній Америці, головним чином в Аргентині, де було засновано також управління ними (перший директор В. Левенталь, 1850-94). Того ж року Гірш створив у Нью-Йорку фонд допомоги єврейським іммігрантам. У 1892 р. за згодою російського уряду було створено Петербурзі центральний комітет ЕКО, який прагнув полегшити еміграцію євреїв із Росії та Румунії. Свої погляди на можливість створення єврейської держави Гірш згодом змінив, вважаючи це нездійсненною мрією, а виникнення такої держави у Палестині,

1908 р. у місті з'явилося відділення Єврейської соціалістичної партії. Згодом, у 1910 р. – перша сіоністська організація «Гатіква» (Hatikva). Однак ортодоксальне керівництво кагалу їх переслідувало і навіть доносило на них місцевій владі.

у 1921 р. у Раві було 80 корчмарів, 400 малих підприємців, 300 продавців збіжжя, 300 оптових торговців, 100 дрібних торговців, 400 ремісників, 55 носіїв та візників.

На перших виборах до міської ради після Першої світової війни голоси розподілилися так, що міськими радцями стали 22 гебреї, 20 поляків та 6 українців. А на виборах 1933 р. євреї отримали аж 24 місця.

У 1931 р. з 11 146 мешканців Рави-Руської 5 688 були євреями. А у цілому Рава-Руському повіті мешкало 10 325 євреїв.

З гебрейських пам'яток у місті збереглися рештки цвинтаря, однак дуже зруйновані. На місці залишилося до 100 мацев. Найстаріша датована 1879 роком. Кіркут розміщений на передмісті, на виїзді з Рави-Руської до Немирова.

Гетто⁴⁹⁹

Тут утримувалося близько 18–20 тис. євреїв. Утворене в листопаді 1941 р. у центральній частині міста поблизу ринкової площі, куди були переселені всі євреї з інших районів, а також міст Немирів, Угнів, Магерів, Потилич, Любича Королевська. Квартали гетто були обгородженні колючим дротом, а з 1 грудня 1942 р. охоронялись поліцією. Вхід та вихід був заборонений. Порушників режиму відразу розстрілювали на місці. Люди мешкали у складних умовах, у великій тисняві, по 20–30 сімей в одній кімнаті, продуктів харчування не було. На все гетто було дві криниці, була відсутня електрика. Кожного дня люди помирали від епідемічних захворювань, здебільшого від тифу. В'язнів залучали до примусових робіт на залізничній станції, через яку проходили транспортні потяги з євреями з інших гетто дистрикту «Галичина», які прямували до Белжеця.

У квітні 1943 р. у Раву-Руську був переведений табір-гетто з м. Мости-Великі, де утримувалося 1,2 тис. євреїв, які у квітні-червні 1943 р. були знищені в лісі «Борове».

Відомо про кілька акцій ліквідації в'язнів гетто з Рави-Руської. Зокрема, наприкінці березня 1942 р. 1–1,5 тис. осіб було відправлено у газові камери Белжецького «табору смерті», а 27 липня того ж року – ще одну партію з 1,8–2 тис. осіб, яких перед депортацією жорстоко побили німці. Під час операції військ СС (800 осіб) з ліквідації гетто, що відбувалася з 7 грудня 1942 р. по 10 січня 1943 р., було знищено понад 14 тис. осіб (жінок та дітей), в тому числі 2 тис. осіб було відправлено у «табір смерті» до м. Белжець. Людей вивозили до с. Седлиська (тепер територія Польщі), де було розстріляно 10 тис. осіб, і на єврейське кладовище, де було замордовано близько 2 тис. осіб. Частина в'язнів (630 осіб) вивезли у табори для євреїв у с. Рата, Кам'янка-Липник та Янівський концтабір у Львові, де вони загинули у березні 1943 р. Остаточна ліквідація

---

⁴⁹⁹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://museumterror.com/>.

гетто відбулася 8 червня 1943 р., коли нацисти знищили кілька сотень останніх нелегальних в'язнів, які переховувалися після січневої акції 1943 р. Будівлі на території гетто були спалені. Також було знищено єврейське кладовище у місті та кремовано трупи розстріляних. «Смертну бригаду», що складалася із євреїв, після того, як вона виконала завдання, живцем спалили в одній із хат.

Гетто в Раві Руській⁵⁰⁰

Німецькі війська ввійшли в Раву-Руську 27 червня 1941 року, оперативно було організовано дисциплінарний концтабір «Шталаг 325», де утримували військовополонених з Червоної Армії, Франції та Бельгії, в тому числі і євреїв. За три роки на території табору загинуло 35 тисяч осіб.

29 червня 2015 р. у Раві-Руській відбулося відкриття меморіалу жертвам Голокосту. Меморіал збудовано на місці масових поховань євреїв по вул. 22-го Січня (колишня – Прусинська, – Авт.) Меморіал складається з альтанки, обгородженої території місця масового поховання, всередині якого каміння, стіни пам'яті, яка виготовлена з надмогильних плит зі зруйнованого єврейського цвинтаря у Раві-Руській. На території за стіною пам'яті теж складено кілька десятків розбитих надмогильних плит.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Меморіальний музей тоталітарних режимів. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://m.facebook.com/TerritoryTerror/photos>

⁵⁰¹ Тарас Левко, газета “Прикордоння” №8 (67) від 18 липня 2015 року.

Концентраційний табір № 325 в Раві-Руській.

Світлої пам'яті родина Ліберманів⁵⁰²

⁵⁰² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/rav011.html>

«Час гризе і пожирає все, крім спогадів, і єдине, що стоїть на заваді часу, – це написане слово. Давайте всі разом жити єврейською Равою- Руською: її сміх і сльози, її любов і співчуття, її доброта, її мрії, її прагнення і весь її

Євреї працюють у Рава-Руському гетто.
Джерело: deathcamps.org

барвистий шарм, її фантазії та надії, невинність її жінок і краса її дітей, простота її прекрасних дочок і вірність її талановитих молодих людей, які були вірні іншим, своїм родинам і своїй нації, приємні мелодії знавців Тори Бейт-Га-Мідраша, Клойза і Клойзеля, співи добросердечних хасидів, звуки читців і канторів у п'ятницю ввечері та на свята, очищення та занурення в гіркі сльози чоловіків, жінок і дітей, коли брами відкривалися та закривалися напередодні Йом Кіпур. Звичайно, все це проникло в наш мозок і поглинулося клітинами нашої пам'яті. Тепер ми повертаємо досвід, картинки та персонажів, все матеріалізується та живе в момент свого

виникнення».⁵⁰³

Відкриття меморіалу жертвам Голокосту. Рава-Руська, 2015 р.

⁵⁰³ Професор Зейнвель Ліберман Моє місто і моя родина, яких більше немає. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/rav011.html>

Ралівка⁵⁰⁵

Ралівка (pol. Radłowice, Райлувка) — село в Самбірському районі Львівської області.

Історія села сягає княжих часів. Перша письмова згадка про село Радловичі є у привілеї князя Лева Даниловича, в 1375 році.⁵⁰⁶ В іншому привілеї литовського князя Вітовта 1371 року воєводі Раділовичу передано на спадкове володіння землі біля Дністра за його активну участь у походах. Роком заснування села Радловичі, прийнято вважати 1375 рік. Він мав багато землі та лісу, мав право дарувати, продавати та передавати у спадок свою землю, але тільки членам своєї родини, згодом так утворилися родові спілки.

Перша поширена версія назви села походить від імені княжого посадника Раділовича, який заснував поселення в 1375 році.

Друга, з поширених версій назви села Радловичі, походить від слова „радитися”.

Третя версія розповідає про те, що жителі села орали землю дерев'яними плугами – радлами. Тому навколишні села називали своїх сусідів «радловичами» від назви плуга (радел).

У своїй праці про місцеві назви, опублікованій у Вроцлаві в 1888 році, Генріх Адамі перераховує оригінальну зареєстровану назву як Radłowice, надаючи їй значення «Pflugerdorf» — «Село орачів»⁵⁰⁷.

Станом на II половину XIX ст. (1880 р.) в Ралівці було 384 римо-католики, 498 греко-католиків та 121 осіб юдейського віросповідання (євреї були купцями або ремісниками в селі була синагога).

⁵⁰⁴ Radłowice Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX: Pożajście – Ruksze, Warszawa 1888, s. 387. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/387

⁵⁰⁵ URL: <https://ralivska-gromada.gov.ua/>

⁵⁰⁶ Михайло Грушевський. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 3-4.

⁵⁰⁷ Heinrich Adamy, Die schlesischen Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung. Ein Bild aus der Vorzeit, wyd. 2, Breslau: Verlag von Priebatsch's Buchhandlung, 1888, s. 12, OCLC 456751858 (niem.). URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/10535/edition/9787/content>

Саме в історії даного населеного пункту присутні сторінки жорстокої розправи над єврейським населенням Старого Самбора, Самбора та околиць – навколишній міст, сіл, містечок компактного за давнього проживання єврейських громад.

Єврейська громада⁵⁰⁸

Околиця Ралівки — одне із багатьох болючих місць для єврейського та циганського народів. У 1942 році старосамбірських євреїв спочатку звели до гетто, розташованого у Самборі в районі Бліх. 13 лютого 1943 року відбулася перша акція розстрілу в лісі біля Ралівки. З лютого до квітня 1943 року були вивезені і розстріляні 1700 чоловік. 9 червня 1943 року з ліквідацією гетто в лісі села Радловичі було розстріляно решту євреїв. Їх скидали в ями розмірами 25х3-4 метри і 4 метри глибини. Серед євреїв чоловіків, жінок та дітей, було кілька циган. Цього дня розстріляли 500-600 людей.

Серед них і радлівські 5-7 єврейських родин, найбагатша з них родина Ябрумів. Вони мали багато лісу, їхнім помешканням був будинок, де сільська лікарня, також теперішній клуб і магазин, що поряд з „Долішною” церквою. Дочці цієї родини Рухлі вдалося втекти з машини, що везла їх на розстріл до лісу. Знайшов її у полі сусід, після того, як накормив і вложив спати, доніс на неї гестапівцям. Її розстріляли в лісі, поряд з іншими.

Тереза М. бачила, як євреїв привозили вантажівками до лісу.

⁵⁰⁸ДАЛО (Державний архів Львівської області) в м. Самборі. Фонд Р-87 Опис 11 Справа 95 аркуш 110 (фотоальбом); Французький дослідницький центр з вивчення історії II Світової війни. Справа допиту свідка подій в м. Самборі 1943 р., пов'язаних із знищенням єврейської общини. Номер справи – В162-5838. Свідок – польський мешканець Самбора п. Станіслав Сливка. Допит відбувся 15.06.1967 р. URL: <http://yahadmap.org/en/#village/ralivka-raliwka-lviv-ukraine.242>; Ралівка. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1913/ralivka.html>

Останніми тут розстріляли поліцію «Юденрат». У наступні тижні тривало полювання на вцілілих євреїв. Троє радлівських євреїв переховувалося в старій опустілій хаті. Сусід, знаючи про тотальні обшуки та боячись, що гестапівці звинуватять його у переховуванні цих євреїв, попросив їх заховатися у лісі. Собачий слід повів німців до лісу, саме біля лісу, цей сусід знайшов розстріляних односельчан. Він похоронив їх в долині біля лісу, де був колись холерний цвинтар.

Відповідно до розслідування Яхада та їхнього свідка Ярослава О. (Свідок №754), ми дізнаємося, що через два-три тижні після окупації почалося переслідування євреїв. Одного разу деяким євреям сказали піти в ліс копати могили, у лісі, їх розстріляли. Могили були великі й повні трупів.

Інший свідок, Антон Т. (свідок №756) бачив чотири вантажівки, що їхали з Самбора. Їхали в напрямку лісу. Коли вони приїхали, євреям довелося вийти з

вантажівок, щоб піти до могил. Потім їх поставили на дошку і розстріляли двоє німецьких стрільців. Впали мертві в могили.

У Французькому дослідницькому центрі з вивчення історії II Світової війни є справа допиту п. Станіслава Сливки, свідка подій в м. Самборі 1943 р., пов'язаних із знищенням єврейської общини.

П. Станіслав засвідчує, що проживав у Самборі з дитинства до вересня 1944 р. Літом 1943 р. його взяли [німці] на службу у будівельний відділ терміном на рік, де виконував роботи по завантаженню вагонів, риттю траншей тощо. Літнім ранком 1943

р., за словами п. Станіслава, вивезли на вантажівці на лісну галявину у Радловіце (Радловичі (тепер - Ралівка)), в 4-5 кілометрах від м. Самбора. Начальниками поліції, за словами свідка, були громадяни м. Самбора Чіхоцькі, Пішак і Бойко (пізніше, у 1945 р. п. Сливка дізнався, що п. Бойко перебував у жешувській тюрмі). На галявині Ралівки робітники викопали траншею довжиною 25 м, шириною 3-4 м і 4 м вглиб. Після цього поліція гестапо почала привозити машинами євреїв із Самбірської тюрми і гетто. Їх змусили повністю роздягнутися і розстріляли пістолетами. Євреїв, чоловіків, жінок і дітей різного віку, посадили одне на одного. Серед них було і кілька циган. Близько 500-600 людей, а можливо і більше, були розстріляні. Команда робітників із п. Сливкою повинна була закидати траншеї землею.

Ралівка, свідок вказує дорогу до місця розстрілу в лісі.

Також є дані з допитів свідків даних подій – євреїв м. Самбора – п. Давида Фраймана і Самуеля Бербера. Так, п. Д. Фрейман засвідчує, що в лютому – червні 1943 р. дрогобицьке гестапо разом з німецькою жандармерією та українською поліцією провели в гетто чотири акції [вбивств]. Керував ними гауптшарфюрер СС Йозеф Габріель. Перша акція мала місце 13 лютого 1943 р. Тоді близько 500 євреїв розстріляли в лісі с. Ралівки. Вони були заарештовані єврейською поліцією в листопаді-грудні 1942 р. під час акції проти євреїв старшого віку (понад 55 років) і від того часу перебували у в'язниці.

Братня могила – місце поховань євреїв з міст Самбора, Старого Самбора та їх околиць. Старожили розповідали, що від цього місця чути було людський стогін та йшов сильний трупний сморід. Єврейські організації впорядкували дане місце та встановили декілька меморіальних знаків.

Ралівка, місце розстрілу в лісі .

Розділ, 1938 р.⁵¹⁰

Поле «Розділ», що належало королівським селам Крупське та Березина, згадане в королівській грамоті Владислава II від 5 червня 1462. Саме слово «розділ» слід ототожнювати з поняттям «межа». Роздільне поле було межовим між двома селами, розділювало їх.

У 1569 Микола Чернійовський отримав привілей на право заснування міста Розділ «на сирому ґрунті», тобто на необжитому місці, і про це є згадки в акті люстрації королівщин 1570 року.

У податковому реєстрі 1578 року зазначено, що в Роздолі було 6 пекарів, два ткачі, два ковалі. Міського податку на будинки місто платило 6 золотих. За весь рік місто платило податків на 25,5 золотих.

5 січня 1745 своїм привілеєм король Август III надав містечку магдебурзьке право та герб: у щиті срібна підкова, в якій унизу лапчастий хрест, і увінчана таким самим хрестом без одного рамена (родовий герб тогочасних власників містечка Жевуських).

⁵⁰⁹Rozdół // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1888. – Т. IX. – S. 829. (пол.) – S. 829-830. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/829; Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 419-420.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1100–1101.; Дмитрук В.І. РОЗДІЛ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rozdil_smt (дата звернення 09.05.2023).; Леонтій Войтович Етюди з історії "Української Швейцарії" на Дністрі. Розділ. URL: <https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/etyudi-z-istoriyi-ukrayinskoyi-shveytsariyi-na-dnistri-rozdil.html>

⁵¹⁰ URL: <https://kresy.org.pl/8832573,foto.html?idEntity=8787530/> (дата звернення: 01.05.2023).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто ввійшло до складу Західноукраїнської Народної Республіки. 18 травня 1919 р. зайнятий польськими військами. 1919-1939 рр. належав Польщі. У вересні 1939 р. зайнятий Червоною армією. Від 1939 р. – у складі УРСР. 1940 р. отримав статус селища міського типу. Наприкінці червня 1941 р. захоплений Вермахтом, включений до складу Генеральної губернії. У липні 1944 р. здобутий військами Першого Українського фронту.

З 12 червня 2020 р. після об'єднання міських та селищних рад області, входить до складу Новороздільської ОТГ.

Розділ, палац Жевуських-Лянцкоронських. 1925 р.⁵¹¹

Торговиця в Роздолі, 1930 р.⁵¹²

⁵¹¹ Близько 1740 року коштом дідача Міхала Юзефа Жевуського у Роздолі збудували мурований палац, який він назвав Франкопіль на честь своєї другої дружини Францішки з Цетнерів. Фундатор для його оздоблення запросив сницаря Яна «Гетнера», архітектора Бернарда Меретина, маляра Шимона Яремкевича. Біля палацу створено парк (див. Парк-пам'ятка «Санаторій Розділ»). У пізніші часи палац був перебудований у стилі історизму. URL: <https://kresy.org.pl/8787905,foto.html?idEntity=8787904//> (дата звернення: 09.05.2023).

⁵¹² URL: <https://kresy.org.pl/8805558,foto.html?idEntity=8787530//> (дата звернення: 05.05.2023).

Єврейська громада⁵¹³

Перші згадки про євреїв у Роздолі походять з початку XVII ст. У 1880 році в місті проживало 2465 євреїв – найбільша кількість за всю історію міста, які становили близько 54 відсотків населення від всіх жителів (4542). Того ж року сталася велика пожежа в Роздолі. Руйнування, спричинені нею, стали прямим приводом для багатьох євреїв із Роздола до прийняття рішення емігрувати. Ця тенденція збереглася і після закінчення Першої світової війни. У 1921 році єврейське населення Роздолу зменшилося до 1725 осіб.

Євреї торгували на базарах не лише в місті, а й у всій його околиці. Зокрема, продавали декоративні намистини, які були частиною традиційного українського костюма.

На початку 20 століття хасидизм користувався все більшою популярністю, яка ще більше зросла в міжвоєнний період.

Цвинтар – це величезна територія, в основному позбавлена надгробків, яка простягається пагорбами вниз по ґрунтовій дорозі від покинутої синагоги. Вже у 2000-х роках територію цвинтаря огородили бетонно-рейковою огорожею, а входили через ворота із зірками Давида.

Великою зміною стало відновлення більшості вцілілих мацев – найстаріша з яких датується кінцем 17 століття – здійснене під егідою Фонду спадщини збереження єврейських кладовищ (Avoyseinu) у 2014-2015 роках.

Згідно зі звітом NFPJC, близько 286 мацев було встановлено на бетонних фундаментах.

Розділ, єврейський цвинтар. 2017 р.⁵¹⁴

⁵¹³Rozdół // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1888. – Т. IX. – S. 829. (пол.) – S. 829-830. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/829; Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 419-420.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1100–1101; Rozdół <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Rozdol/> (дата звернення: 09.05.2023).

⁵¹⁴URL: <https://jewish-heritage-europe.eu/2017/08/04/ukraine-road-trip-re-erected-gravestones-in-rozdil/>

Розділ, єврейський цвинтар. 2017 р.

Розділ, будівля синагоги. 2011 р.⁵¹⁵

Голокост

У червні 1941 року німецька армія увійшла до Роздолу, а в січні наступного року в місті було створено гетто, де до кінця липня 1942 року було вбито близько 1500 євреїв.

4 і 5 вересня 1942 року близько 1000 євреїв, що залишилися були депортовані до табору смерті в Белжець.

---

⁵¹⁵Фото Андрея Бондаренка URL: <https://andy-travel.com.ua/rozdil/> (дата звернення: 09.05.2023).

Рудки, вулиця Львівська (нині площа Відродження). 1914 р.⁵¹⁷

Містечко Рудки розташоване при автомобільному і залізничному шляхах зі Львова до Чопа. Найвірогідніше, що назва населеного пункту пішла від червонуватої глини, яку називали «рудава» або «руда». До категорії міст було віднесено в 1939 р.

Довгий час на території Рудок існували хутори, які відносилися до села Бенькова Вишня (тепер село Вишня Городоцького району). Зручне розташування цих хуторів при шляху зі Львова до Самбора сприяли їх розвитку, спочатку вони перетворилися на село, а під 11 січня 1645 р. Рудки вперше згадані, як містечко.

В австрійські часи Рудки стають центром повіту. Протягом ХІХ-ХХ містечком, як і сусідньою Беньковою Вишнею володіли представники роду Фредро. Населення постійно зростало, за національним складом переважали поляки та євреї.

ХХ століття для Рудок було важким, насамперед в плані людських втрат.

Під час Другої світової війни тут проводилися об'єднанні збори юдератів (єврейських міських управ). Понад 800 євреїв було знищено в «таборі» смерті в Белжеці, частину розстріляли на місці.

У рудківській гімназії навчався Юліян Сас-Куїловський – майбутній єпископ Української греко-католицької церкви.

⁵¹⁶ Rudki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1888.Т. IX. – S. 915 – 919.
URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/

⁵¹⁷ URL: <https://kresy.org.pl/10104955,foto.html?idEntity=10104816//> (дата звернення: 20.05.2023).

Містечко Рудки – місце народження українського музеєзнавця та історика Івана Карпинця. З 1936 р. працював в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, а 1937 р. заснував Музей історико-воєнних пам'яток. До наукових зацікавлень Івана Карпинця належала промислова та військова історія Галичини.

Однією з найбільш відомих пам'яток архітектури містечка Рудки є костел Успіння Пречистої Діви Марії.

Заслуговує уваги той факт, що у крипті костелу міститься каплиця –

Костел Успіння Пречистої Діви Марії в Рудках.
Фото Мар'яни Іванишин.

усипальниця родини Фредро. Зокрема, у ній похований Олександр Фредро (1793–1876), відомий польський комедіограф, дід Митрополита Української Греко-Католицької Церкви – Андрея Шептицького, а також інші члени його родини. У дзвіниці костелу в 2016 р. з нагоди 140-ої річниці від дня смерті драматурга відкрито музей Олександра Фредро.

Рудки, торгівля на ринку, 1910-1914.⁵¹⁸

⁵¹⁸ URL: <https://kresy.org.pl/8225030,foto.html/> (дата звернення: 21.05.2023).

Єврейська громада та Голокост⁵¹⁹

Євреї оселилися в Рудках з початку XVIII ст. Під австрійським пануванням вони вели активну торгівлю лісом, худобою та алкоголем. Наприкінці 19 століття, з будівництвом залізничної колії, вони також стали підрядниками та постачальниками для будівельних компаній. Вони працювали м'ясниками, пекарями, кравцями, склярами та слюсарями. У 1880 році з 2582 жителів євреї становили 1352 особи, тобто близько 52 відсотків.

Після закінчення Першої світової війни, яка була пов'язана з переслідуваннями, втечею і загальними життєвими труднощами, в 1921 році кількість євреїв у Рудках становила 1824 осіб. Перепис 1931 року – 1962 осіб. У міжвоєнний період близько 50% єврейського населення займалося торгівлею, а близько 30% ремеслом.

12 вересня 1939 року німецькі війська увійшли в Рудки. Незабаром після

Німецькі війська в Рудках, 1939 р. Джерело:
<https://kresy.org.pl/7846698,foto.html?idEntity=7841418>

прибуття вони спалили частину міста, залишивши багатьох євреїв без даху над головою. Вони також запровадили комендантську годину та поголили бороди рабинам. Ходили чутки про спланований погром німцями та українцями, але в місті з'явилася Червона армія і Рудки в одну ніч опинилися під радянською окупацією. Багато євреїв призвали до армії. Новий окупант заборонив торгівлю та будь-яку громадську діяльність, що зі зрозумілих причин торкнулося й єврейської громади.

У середині 1941 року в Рудках проживало близько 3000 євреїв, у тому числі біженці із західної та центральної

Польщі, які прибули восени 1939 року.

27 червня 1941 року німецькі війська увійшли в місто, а 1 серпня 1941 року місто перейшло під німецьку цивільну адміністрацію. У місті було створено німецьку жандармську поліцію та загін української поліції.

Перша ліквідаційна акція відбулася на початку липня 1941 року. Таємна поліція та СД, ймовірно зі Львова, заарештували 39 представників єврейської інтелігенції. Потім вивезли в ліс за 3 кілометри від міста і там розстріляли. Вони також спалили синагогу.

⁵¹⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 915.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Goeffrey P. Megargee, ss. 746, 794, 823–824.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1104.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/1019-rudki/99-historia-spoleczności/137961-historia-spoleczności>

У липні 1941 року німці наказали заснувати в Рудках єврейську раду (юденрат). Євреям наказали носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, поставили на облік, конфіскували майно та позбавили основних прав.

25 листопада 1942 року було видано наказ про створення гетто в Рудках, куди мали також поселити євреїв із довколишніх сіл: Купновичів, Родатичів, Гошан, Тулиголовів та Підзвіринечіва.

Водночас наприкінці листопада 1942 року в Рудках була проведена друга ліквідаційна акція – 821 єврея було депортовано до концтабору в Белжець.

Гетто в Рудках було остаточно створено 1 грудня 1942 року. Євреїв, що залишилися в Комарно, переселили туди. Загалом у гетто перебувало близько 2,5 тис. осіб, з яких до квітня 1943 року близько 500 померли від голоду та тифу. Євреїв, відправлених на роботу за межі гетто, вважали щасливчиками, оскільки вони могли отримати їжу.

9 квітня 1943 року таємна поліція і СД зі Львова за допомогою німецької жандармерії ліквідували гетто в Рудках. Близько 300 робітників було відправлено до трудового табору на вул. Янівську у Львові. Багатьом євреям вдалося втекти і сховатися у місцевих селян. Пережили Голокост лише 18 євреїв з Рудків.

Синагога в Рудках, 1993 р.⁵²⁰

⁵²⁰ URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1a.html// (дата звернення: 09.05.2023).

Самбірська ратуша, 1910 р.

Виникнення Самбора пов'язане із сусіднім районним центром – Старим Самбором. В 1241 р. монгольська орда зруйнувала теперішній Старий Самбір, а містяни переселилися до села Погоничі. Його спочатку називали Новим Самбором.

337

⁵²¹ Michał Grabowski *Ukraina dawna i terazniejsza*: T.I. O zabytkach najgłębszej starożytności, Nakł. T. Glücksberga, 1850 - 172 стор. URL: polona.pl/item/ukraina-dawna-i-terazniejsza-t-1-o-zabytkach-najglebszej-starozycznosci,NTM5MTU/3/#info:metadata;

Возняк Т. Самбір// Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.268-278. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreysskyy_use-svit_Halychyny.pdf?/

Маурцы Horn Żydowski ruch osadniczy w miastach Rusi Czerwonej, w: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 1974. – nr 2 (90). – s. 11. (пол.). URL:

<https://bazhum.pl/bib/article/115542/> (дата звернення: 25.02.2023);

М. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975;

Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnota, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona...* - Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. – T.2. – S. 442. (пол.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13214/edition/11721/content>;

URL: <https://rujen.ru/index.php/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D1%80/>

(дата звернення 25.02. 2023); *Sambor*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, red. F. Sulimierski, Wł. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1888, ss. 227-246.

Новостворене місто розвивалося досить швидкими темпами, вже за півтора століття йому було надано Магдебургське право. Новий Самбір став великим ремісничим і торгівельним центром на Прикарпатті. Окрім того тут осіло багато монаших орденів (домініканці, бернардинці, бригітки та єзуїти), які мали в місті свої кляштори.

Від 1573 р. в Самборі існувала школа. Пізніше діяли парафіяльна русинська школа та єзуїтський колегіум. Освітні традиції продовжила гімназія, відкрита вже за часів Австро-Угорщини.

В 1738-1754 р. довкола Самбора діяли загони Олекси Довбуша. Місто зазнало значних руйнувань під час Першої світової війни. Особливо великих збитків завдали російські солдати. Під час німецької окупації знищено все єврейське населення Самбора.

За часів ЗУНР Самбір був повітовим центром. Повітовим комісаром, тобто керівником, було призначено визначного письменника Андрія Чайковського.

Зараз Самбір – значний промисловий центр Львівщини, знаходиться на перетині важливих залізничних і автомобільних шляхів. Місто має статус обласного підпорядкування.

Єврейська спільнота

Самбір, єврейський район «Бліх». 1905-1907 рр.⁵²²

Перша згадка про євреїв Самбора відноситься до 1447 р. В 1542 королем Сигізмундом Старим євреям було заборонено проживати в Самборі. У 1551 р.

⁵²²URL:https://www.etoretro.ru/pic279183.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2//
(дата звернення: 26.02.2023).

заборона була підтверджена королевою Боною, проте євреї продовжували селитися у передмісті міста. Так утворився окремий єврейський район, який отримав назву "Бліх".

У 16 ст. багато євреїв орендували млини та пекарні. У 17 ст. у Самборі були синагоги та єврейський цвинтар.

Самбір, ринок. 1901 р.

У 1735 р. король Август II видав євреям «привілей» на свободу проживання та торгівлі в Самборі, а також дозволив відкрити м'ясну крамницю: «Король дарує їм свободу торгівлі, підтверджує, що вони з давніх-давен мають свою синагогу і свій цвинтар і приймає це до відома. Дозволяє їм влаштування м'ясної крамниці для того, щоб один різник продавав м'ясо. Підлягають вони замковій юрисдикції, оскільки проживають біля замку».

У 1740 р. «привілей» було підтверджено королем Августом III. У 1763 р. єврейській громаді Самбора було дозволено збудувати нову синагогу.

У 1764 р. у містечку вже мешкало 513 євреїв.

На початку 19 ст. у Самборі працювала єврейська друкарня, що спеціалізувалась на випуску єврейських календарів. У 1815 р. в Самборі проживало 15 караїмів. У 1820 р. єврей відкрив у місті банк. У 1830 р. євреями засновано текстильну фабрику з виробництва скатертин.

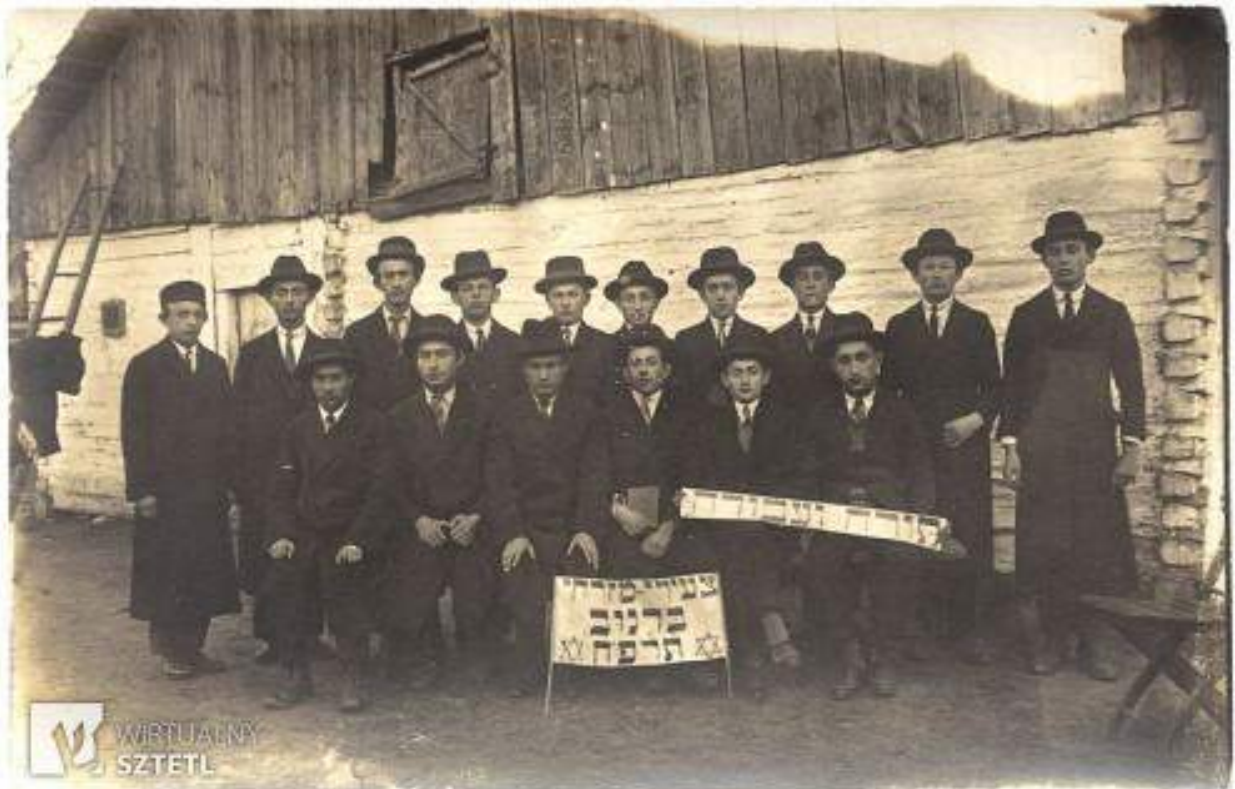
У 1880 р. у Самборі проживало 4427 євреїв - 33,1% від населення містечка.

Першим рабином Самбора (з 1767 р.) був Йосеф Мойше Айзенберг. Після від'їзду р. Йосефа в Ерец Ізраель рабином став його син Іцхок. У 1813-25 рр. рабин Самбора – син Й. Айзенберга Янкель Нафтолі.

У 1878 р. хасидський двір у Самборі заснував Урі Йолес, у 1910 р. династію продовжив його син Єгуда Цві, потім династію очолив зять останнього Хаїм Йоель Мошкович (1888–1941, Треблінка).

У 1900 р. тут мешкало 4900 євреїв - 28,8% від населення, 1910 р. – 5418 євреїв (26,7%).

Наприкінці ХІХ ст. у Самборі постала прогресивна гебрейська школа. Першим учителем став Давид Міллер (David Miller). У 1905 р. раббі Аарон Левін (Rabbi Aharon Levin) заснував у Самборі гебрейську гімназію, де вчилася 150 дітей. У 1891 р. філантроп Єгошуа Готгельф (Yehoshua Gothelf) заснував комерційну школу для єврейських дітей. 1907 р. організація Сафа Брура (Safa Brura) заклала загальноосвітню гебрейську школу.

Релігійні сїоністи з партії Мізрахі, 1928 рік.⁵²³

Політичне життя гебрейської громади Самбора, як і всюди в Галичині, мало кілька нуртів. 1894 р. було організовано першу сїоністську організацію Б'ней Цїон (B'nei Zion), яка налічувала 120 членів. Ініціатором її створення був студент з Самбора Розенцвайг (Rozenzwaig).

Тихе і працювате життя Самбора порушила І Світова війна. Російська армія увійшла до міста у середині серпня 1914 р. Частина мешканців втекла разом з австрійським військом, а частина залишилася, передчуваючи не надто приємне знайомство з російськими казаками. Невдовзі розпочалися грабунки єврейських крамниць, гвалтування жінок. 1915 р. австрійські війська знову опанували містом.

З 7 000 гебреїв Самбора 3 000 потребували допомоги. Тому голова громади Елімелех Гольдберг (Elimelech Goldberg), раббі Аарон Левін та

⁵²³URL:<https://sztetl.org.pl/pl/media/64454-religijni-syjonisci-z-partii-mizrachi/> (дата звернення: 26.02.2023).

сіоністський лідер др. Фішель Ротенштрайх (Dr. Fishel Rothenstreich) почали організовувати допомогу, відкрили безкоштовну їдальню.

Однак затишшя тривало недовго. Восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася. У жовтні 1918 р. Самбір опанували війська ЗУНР, які утримали місто сім місяців. 16 травня 1919 р. вони покинули місто і до нього увійшло польське військо.

Синагога, вул. Різницька, 6. Фото: Укрзахідпроектреставрація, 1996 р.⁵²⁴

Під час перших років польської влади міським головою Самбора був антисеміт доктор Хотіцкі. Асимільовані євреї пробували з ним співпрацювати, однак це не вдалося. І тільки після виборів 1922 р., коли з 26 членів міської ради 7 були гебреями, ситуація покращилася.

Знову почала розвиватися торгівля. Купці Самбора 1925 р. заснували свій банк «Купецька кредитна спілка» (310 членів). У 1939 р. капітал банку склав 500 000 злотих і мав 1 500 вкладників. Розвивалася соціальна сфера гебрейської громади. У її розвитку допомагало і те, що близько 1 500 самбірських гебреїв емігрували до США. Вони не тільки допомагали матеріально, але й налагоджували роботу соціальних структур, добродійних фондів. Допомагали і старим та немічним, і молодят, і дітям. За підтримки американських спонсорів діяв гебрейський шпиталь. З 1936 р. у місті почала діяти Міжнародна жіноча сіоністська організація (WIZO), якою керувала Лота Менкес (Lota Menkes).

Мистецьке життя гуртувалося довкола драматично-музикальних клубів «Кінор» (Kinor – Скрипка). Між війнами клуб перейменували на польський

⁵²⁴ Synagogue at 6 Riznytska St. in Sambir, Sambir (Sambor), 18??, Bezalel Narkiss Index of Jewish Art [online:]. URL: <http://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10180>/(дата звернення: 26.02.2023).

манер і назвали його «Лютня». Однак це не змінило духу цього гебррейського клубу – вистави і далі йшли на івриті та їдиш. При клубі працював хор, виступали різні артистичні групи, як-от «Брати Вайсмани» (Weisman), Іда Берельфайн (Ida Berelfine), Дунек Беглейтер (Dunek Begleiter), Оскар Цімблер (Oscar Zimbler) та ин. Виставам у клубі акомпанував оркестр «Братів Фідлерів» (Fidler).

Функціонував у Самборі і «Гебррейський громадський клуб», яким керував др. Кройценауер (Dr. Kreutzenauer). Членами клубу були респектабельні городяни, він мав чудовий зал, ресторан. Наприкінці 20-х рр. доктор Авраам Бергер (Dr. Avraham Berger) заснував «Єврейський спортивний клуб». Футбольні матчі перетворювалися у демонстрації місцевого патріотизму. Зіркою на самбірському футбольному небосхилі були воротар Фредек Гарфункель (Freddek Garfunkel).

До I Світової війни і згодом незмінним головою громади обирали Елімелеха Гольдберга (Elimelech Goldberg). Натомість у раду громади на виборах 1923 р. ввійшли: 5 сіоністів, 5 представників партії Мізрахі, 1 представник партії Агудат Ізраель, 2 представники ремісничої спілки, 11 позапартійних, а головою громади було обрано сіоніста доктора Фішеля Ротенштрайха (Fishel Rothenstreich). На виборах 1934 р. його змінив сіоніст Ісаак Кнепл (Isaak Knepl).

1931 р. рабином Самбора став раббі Еліезер Мізес (Rabbi Eliezer Mizes). Його брат, раббі Йосеф Мізес (Rabbi Yosef Mizes), полковник Польського війська, був офіційним рабином Польського війська.

Ця перебудована будівля і є колишня синагога Самбора

За польською статистикою, у 1931 р. в Самбірському повіті мешкало 7 794 євреїв. Більшість у самому Самборі.

У Самборі збереглася синагога на «Бліху». Першу синагогу побудували у 1732 р. Однак 1763 р. король Август III надав привілей її перебудувати. Збереглася й менша, дуже скромна синагога на вул. Різницькій, 6.

Стародавній єврейський цвинтар⁵²⁵

Старий єврейський цвинтар XV століття в Самборі зберігся до Другої світової війни. Потім він був знищений.

Однією з могил у ньому була могила рабина Іцхака Шарифа (Айзенберга), який помер у 1813 році. Біля його могили був надгробок 1794 року, а над ним польський орел; згідно з написом на івриті, це була могила Моше Шмулевича, офіцера польської армії, Єврейського легіону, названого на честь Берека Йоселевича, який загинув у війні за визволення та незалежність Польщі в період Костюшка.

Також на цьому старовинному цвинтарі знаходився надгробок іншого єврейського офіцера польської армії, який служив у гвардії польського короля Августа III (1735-1763).

Єврейський цвинтар, 1942р.

---

⁵²⁵The Book of Sambor and Stari Sambor; a Memorial to the Jewish Communities (Sambir, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/SamI.html//> (дата звернення: 26.02.2023).

Самбір, вхід на єврейський цвинтар. 2012 р.

Самбір, могила Хаїма Іцхака, сина Шраги Зева Єрухама. 25.07.2012.

Автор: К. Bielawski

**Ліля Ландау, донька Андзії, уроджені
Абранович і Арнольда. Самбір, 1913 р.**

Джерело: <http://www.shalom.org.pl/index.htm>

29 червня 1941 р. Самбір окупували частини вермахту. 1 липня 1941 року місцеві українці влаштували погром, під час якого було вбито 50 євреїв.

У липні 1941 р. створено юденрат (голова – Леон Снайгер), пізніше – гетто, у якому містилося 3650 чол., зокрема. євреї, депортовані у грудні 1942 р. із Турки, Старого Самбору та інших сіл.

У лютому 1942 р. у Самборі було вбито 32 євреї-заручники. 4 серпня 1942 р. близько 6 тис. євреїв Самбора та навколишніх населених пунктів було депортовано до табору смерті Белжець.

В серпні 1942 р. близько 600 євреїв відправили в Янівський табір.

4 вересня 1942 р. було розстріляно близько 100 євреїв похилого віку, частина євреїв депортована до Белжеця.

23 жовтня 1942 р. до Белжеця депортовано 460 євреїв.

13 лютого 1943 р. на єврейському цвинтарі розстріляно близько 500 євреїв.

У березні 1943 р. у Янівський табір депортовано кілька сотень євреїв із Самбору.

22 травня 1943 р. із Самбору до Любліна депортовано близько 550 євреїв.

5–10 червня 1943 р. було ліквідовано гетто. Після ліквідації гетто в Самборі проводилися розстріли євреїв, що ховалися: 23 червня 1943 розстріляно близько 100 чол., 6 липня 1943 р. – 25 чол.

Католицькі ченці врятували у Самборі понад 10 єврейських дітей. За допомогу євреям у місті було розстріляно 27 людей.

Після звільнення у серпні 1944 р. до Самбору повернулося близько 150 євреїв.

2005 року в місті ще було єврейське населення.

З 2015 року євреї в Самборі не проживають.

⁵²⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с. – ISBN 966-685-135-0.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL: <https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>.

Самбір. Пам'ятний знак на місці вбивства євреїв: «Тут захоронені радянські громадяни. Розстріляні німецько-фашистськими загарбниками під час тимчасової окупації 1941-1944 рр.».

Сасів, 1910-1920 рр.⁵²⁸

Сасів, що неподалік Золочева – спершу тут було село Комарів, назване так на честь його засновника Комара Кухмистовича, яке згадується в “Описі Чорнобильського замку” (1552 р.)⁵²⁹. Пізніше володар Олеського замку Іван Данилович з дозволу короля Сигізмунда III у 1615-му році заснував тут місто і назвав на честь свого родового герба “Сас”. Впливовий магнат подбав про розвиток свого міста – отримав дозвіл на ярмарок тричі на рік, торги кожної середи і суботи, крім того мешканці були звільнені від податку на 4 роки. Попри не дуже родючі ґрунти, містечко успішно розвивалось завдяки торгівлі, а ще Сасів славився добірною рибою та медами, ремісничими виробами.

Сасів в часи Австро-Угорщини перетворився на відомий курорт з водолікувальною лічницею. Протягом літа тут лікувались 300-400 недужих, яких доглядали троє лікарів. Крапку в цій історії поставила Перша світова. Палац було зруйновано. Що не знищили за Першої, доби́ли за Другої світової.

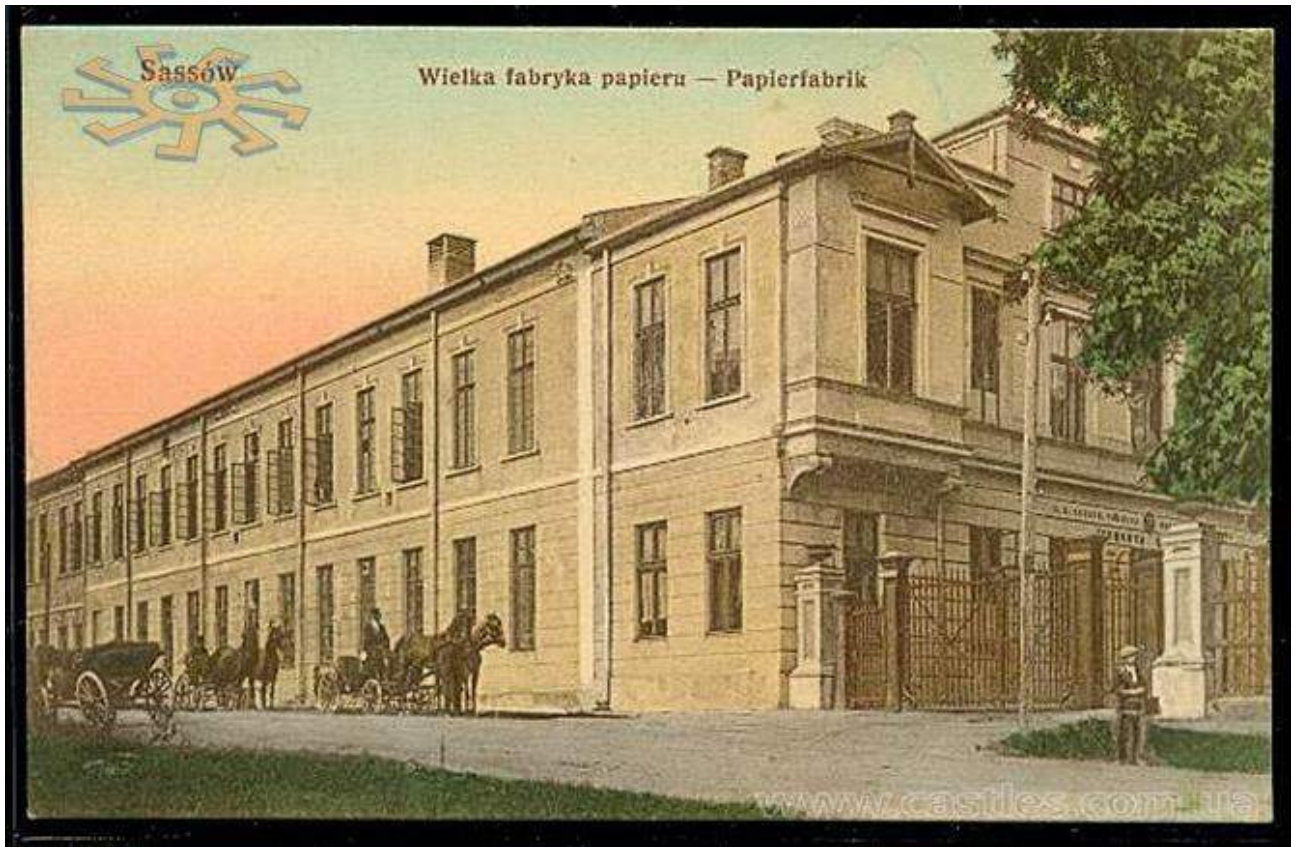
Року 1638 у Сасові засновано папірню, на базі якої в 60-х роках ХІХ ст. збудовано одну з найбільших в Європі паперову фабрику. Причому папір експортувався з сасівської фабрики до Німеччини, Франції, Росії та Туреччини. У роки Першої світової війни її знищили російські війська. Залишки фабрики ще й сьогодні видніються обабіч дороги при виїзді зі села в напрямку Підгірців. Донині збереглась і назва колишнього передмістя – Папірня.

⁵²⁷ Sasów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1889. – Т. X. – S. 333. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/333

⁵²⁸ URL: <https://castles.com.ua/s.html>

⁵²⁹ Опис Чорнобильського замка 1552 року // Архів Південно-західної Росії, що видається Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів: Акти про заселення = Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Т. VII-1. — С. 587—592. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf

Папірня у Сасові.⁵³⁰

Єврейська громада⁵³¹

Євреї у Сасові мешкали ще з часу його заснування. 1637 року в містечку, неподалік синагоги, створений єврейський цвинтар. 1726 року тогочасний власник міста Сасова – магнат Якуб Людвік Собеський – син спочилого на той час польського короля Яна III Собеського, надав привілей, яким дозволив сасівським євреям відкривати власні корчми, вільно торгувати різним крамом; громадські будівлі, що були у власності єврейської громади, звільнялися від сплати податків.

Наприкінці XVIII століття рабином Мойше Йегуда Лейб Ерблїхом, вихідцем з Олеської династії, у Сасові заснований хасидський двір. Досі хасиди шанують пам'ять сасівського рабина Моше Лейба, який уславився як каббаліст – послідовник духовного містично-філософського вчення. У польському часописі "Земля" (№ 2 за 1914 р.) у статті про Підгірці можна прочитати опис і Сасова: "Велика жидівська місцина, повна вибоїн та ровів на ринку, яку, здається, ніколи не підмітали, темна, якщо місяць не підсвітить, бо на ній немає жодного ліхтаря, але горда своїм званням резиденції рабина-чудотворця".

⁵³⁰URL: <https://castles.com.ua/s.html>

⁵³¹Єврейське минуле Сасова. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/5759/evrejske-mynule-sasova.html>; Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 292.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1889, s. 463.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 759, 850–851. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1141.

Для того, щоб знайти місце поховання відомого великого цадика, довелося витратити багато сил і праці. Голова єврейської релігійної громади «Турей Загав» Мейлах Шейхет сприяв відновленню могили раббі Мойше-Лейба із Сасова та будівництву шатра на місці його поховання у Сасові. У шатрі встановлено дві пам'ятні плити. На білих піщаних плитах вибиті імена цадика і раббі Йегуди Меіра бен Рафаеля - його батька.

Основними видами зайнятості євреїв у ХІХ – початку ХХ століття були виготовлення свічок та мережив (так звана «іспанська робота»). Мереживо широко застосовувався в оформленні одягу, що використовувався для здійснення євреями релігійних обрядів. Від 1906 року у Сасові діяло відділення єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон», 1908 року в селі функціонувало училище на 102 учні, що фінансувалося благодійним фондом імені барона Моріса де Гірша. У 1920-1930-х роках в Сасові діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

Сасів, вулиця Божнична – Синагогальна. 1910-1920 рр.⁵³²

Відомі євреї-уродженці Сасова

Імбер Самуель Якуб⁵³³ народився 24 лютого 1889 р., псевдонім Ян Неміра, – єврейський поет і публіцист, писав мовами їдиш, івритом та польською мовою. Походив із родини з літературними традиціями (син єврейського письменника Шмар'ягу Імбера, доводився племінником Нафталі Герца Імбера, автора національного гімну Ізраїлю «Га-Тіква»). Самуїла можна вважати духовним батьком їдишської поезії в Галичині. Він також писав для польсько-єврейської преси, намагаючись покращити імідж євреїв у власних очах їхніх польських співгромадян.⁵³⁴

⁵³² URL: <https://kresy.org.pl/9717476,foto.html>

⁵³³ Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001.

⁵³⁴Магдалена Рута. «Асы чистой расы», или взгляд Самюэля Якуба Имбера на польско-еврейские отношения . Иудаические исследования. 2(42), стр. 253–278, 2018. ISSN 2450-

Автор відомої поеми *Esterka* (1911), в якій описується історія кохання короля Казимира III та Естерки (дочки єврейського коваля) – незважаючи на помітний ентузіазм Імбера щодо польсько-єврейського симбіозу, незаконне кохання зображується як неминуче приречене.

Під час Першої світової війни Імбер редагував збірку «*Inter Arma*» («Серед стуку зброї», 1918), що включала не лише його власну військову поезію, а й вірші його соратників з Лемберга Урі Зеві Грінберга та Мелеха Равіча. Відразу після Першої світової війни він заснував літературний місячник «*Найленд*» (1918–1919) як орган галицького неоромантизму. Повної зрілості Імбер досяг у своїх останніх віршах, есеїстиці на ідиш та полемічній прозі польською. Імбер був убитий в Озерній антисемітами під час погромів в часи нацистської окупації міста в 1942 році.

Нахум Бомзе⁵³⁵, також: Нохем Бомзе, Нухім Бомзе (7 серпня 1906, Сасів – 13 травня 1954, Нью-Йорк).

Літературна кар'єра Нахума Бомзе почалася в 1929 році, коли він, як член літературної групи, зосередженої навколо львівського журналу *Cusztajer*, опублікував томик віршів «*In diteg fun der woch*».

Під час перебування у Львові поет познайомився зі Станіславом Вінцензом – етнографом, прозаїком і культурологом, з яким подружився на багато років. Бомзе був постійним і улюбленим гостем у домі Вінценза, і вони познайомили один одного зі своїми друзями-літературниками. У есе «Поет срібних квітів», присвяченому Нахуму Бомзе, Вінценз згадував, яке враження справила на нього творчість молодого поета із Сасова: «Я був здивований і зачарований без жодного перебільшення. У цих віршах була якась простота старовинної лірики та звучання пісні. Крім того, вони були живим голосом міста і села, полів і лісів, що оточували місто. Над усім була постать уже померлої Матері, яка до старості працювала саме в такій ткацькій майстерні. Хоча я був знайомий з мовою ідиш, я не очікував [...], що з нього можна витягти такі відтінки».

Після початку Другої світової війни Нахум Бомзе повернувся до Львова. У 1941 році перед тим, як його призвали до Червоної армії, він встиг опублікувати збірку віршів «*Ibergang*» (ідиш: переправа). Через кілька місяців його звільнили з армії, а решту війни провів в Узбекистані. Хоча він стверджував, що перебування в Росії знищило його та його поезію, саме під час поневірянь по СРСР був написаний його знаменитий вірш «Молитва моєї матері перед темрявою» (перекладений у 1955 році, на прохання Вінценза, Чеславом Мілошем). У 1946 році з Ташкента через Москву повернувся до

Нахум Бомзе

Сасова. Звідти він поїхав до Лодзі, яка тоді була центром єврейського політичного та культурного життя. Там він приєднався до відновленої Спільноти єврейських письменників, журналістів і акторів.

Після Келецького погрому (липень 1946 р.) поет вирішив виїхати з Польщі. У грудні 1946 року приїхав до Швеції, звідки у травні 1947 року виїхав до Франції. Як сіоніст, який негативно відгукувався про Радянський Союз, він піддавався численним нападкам і звинуваченням у нібито співпраці з американською розвідкою. У вересні 1948 року як делегат Єврейського літературного товариства в Парижі він поїхав до Нью-Йорка на Всесвітній конгрес єврейської культури. Коли його віза на тимчасове проживання у Франції закінчилася, він був змушений повернутися до Польщі. Виходом із ситуації стала еміграція за океан (1948) і отримання американського громадянства. Як видно з листів до Станіслава Вінченца, він сумував за друзями, знайомими краєвидами та природою. До самої смерті (у віці всього 46 років) він жив у Нью-Йорку.

Велика синагога⁵³⁶

Дерев'яна синагога до наших днів у Сасові не збереглася. Малюнок 1902 р.

У 1826 році в містечку, згідно з „Донесенням Галицькому намісництву”, було три дерев'яні синагоги. Велика відзначена як „синагога дерев'яна, перед 100 роками (тобто 1726 р. – О.Б.) збудована”. Дві інші, також дерев'яні, названі школами, споруджені: „перед 50 роками і перед 30 роками” (відповідно 1776 і

⁵³⁶ ЦДАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Спр. 2365. – Арк. 145.; Moklowski K. Bożnice drewniane i meczety // Sztuka ludowa w Polsce. – Lwów, 1903. – S. 430.; Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам'ятки України, 2006 р., № 3, с. 53.

1796 р.). Збереглися два іконографічні зображення сасівської божниці – гравюра К. Келесінського й схематичний рисунок К. Мокловського, зроблений, імовірно, за цією гравюрою на зламі XIX-XX століть. На гравюрі фігурує монументальна будівля, розміщена на узвишші поруч з дерев'яною церквою (збереглася дотепер). Дерев'яний будинок ліворуч – очевидно, одна з малих синагог. Велика синагога – традиційна в просторово-композиційному вирішенні споруда, рівновисокі частини якої були покриті спільним причілковим дахом з острішками. До високого, кожухованого гонтами, зрубу односвітлової молитовної зали прилягала двоярусна фахверкова брила з пулішем і жіночими галереями. Обидві частини – двовісні з прямокутними прорізами. Комин над синагогальними приміщеннями вказує на те, що божниця була „теплою”, тобто обігрівалася. Знищена, напевно, під час Першої світової війни.

Гравюра 1836 р. К. Келесінського.

Голокост

2 липня 1941 року Сасів окупований військами Вермахту. В перші дні окупації загинуло 22 євреї. Згодом окупаційною владою в Сасові був створений табір примусової праці для євреїв. Тут утримувалося близько 250 осіб, яких використовували для робіт у каменоломні неподалік села, що належала фірмі Радебойля. Жіноча частина табору функціонувала від серпня 1941 року до липня 1943 року, а чоловіча – від листопада 1941 року до липня 1943 року. У липні 1943 року табір ліквідований, всі в'язні були розстріляні, а бараки — спалені⁵³⁷. Близько 100 євреїв було депортовано до табору смерті поблизу

⁵³⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) / Ред. кол.: Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко, І. М. Лушніков, Є. С. Максимчук, Р. Я. Пиріг, Г. Д. Рябокони, В. Й. Скаковська, П. М. Шатковський, Ю. С. Шемшученко; Упоряд. матеріалів, М. Г. Дубик; Наук. ред. Г. В. Папакін. Державний комітет архівів України; Український

польського села Белжець. Під час німецької окупації був повністю знищений єврейський цвинтар.

Меморіал масового поховання євреїв у лісі біля Сасова. 2017 р.⁵³⁸

Свірзький замок: вид на міст та ворота південного корпусу. Фото зроблено до Першої Світової війни.⁵⁴⁰

Вперше Свірж згадується у розмежуванні, проведеному 24 квітня 1422 року між королівськими (Стоки та Любешка) та діничними селами (Стрільки, Свірж, Глібовичі і Тучне). Наступна згадка про Свірж датується 1427 р., коли його відвідав польський король Володислав II Ягайло. На ті часи Свірж мав статус міста. 22 вересня 1449 р. було проведено розмежування між містом і селом Свірж.

У XV столітті Андрієм і Мартином Свірзькими закладений Свірзький замок, вперше згадується у 1484 році.

У 1907 році замок стає власністю Роберта Лямезана де Салінса⁵⁴¹, на той час офіцера австрійської армії, згодом генерала і дипломата. Він реставрував маєток, вкладаючи значні кошти, і перетворив його на розкішну резиденцію з багатими інтер'єрами. Але у 1914 році під час Першої світової війни замок цілковито спалили російські війська. Однак це не змусило хазяїна занедбати

⁵³⁹ Świrz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wielki», 1890. — Т. XI. — S. 717. (пол.). — S. 717-718. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/717; Смерека Б. Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2020. — Вип. 23/24. — С. 557–567. <file:///C:/Users/38067/Downloads/1422.pdf>; <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/%C5%9Awrz>

⁵⁴⁰ За матеріалами книги Олександра Чоловського «Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego». URL: <http://zamki-kreposti.com.ua/lvovskaya-oblast/svirzhskij-zamok-svirzh/>; Stanisław Sławomir Nicieja Kresowa Atlantyda Tom XVI Historia i mitologia miast kresowych. Bolechów, Świrz, Chocin, Włodzisz. — MS Wydawnictwo, 1921.

⁵⁴¹ Матеріали польського архіву «Narodowe Archiwum Cyfrowe». URL: <http://zamki-kreposti.com.ua/lvovskaya-oblast/svirzhskij-zamok-svirzh/>

замок – згодом було відновлено декор вікон та дверей, карнизи; корпуси та вежі знову покрито дахом. Основна реставрація завершилась у 1917 році.

У 1939 році замок націоналізувала радянська влада. Тривалий час він стояв пустою, ненадовго його використовували як школу трактористів. І аж у 1978 році його передали на баланс Спілки архітекторів тодішнього СРСР. У 1993 році замок передали в користування державному об'єднанню «Львівліс», проте згодом, у 1997-му, знову повертають архітекторам.⁵⁴²

До 1772 року Свірж належав Польщі, після Першого поділу Польщі – Австрійській імперії та Австрійському поділу, а потім – Австро-Угорщині.

У XIX столітті Свірж мав статус позаштатного містечка Перемишлянського повіту Королівства Галичини.

Роберт Лямезан де Салінс. 1920 р.

Станом на 1880 р. населення містечка складало 1038 русинів (українців), 784 поляки, 381 єврей, 159 німців.

У 1918-1939 роках Свірж знову належав Польщі. У міжвоєнний період місто розвивалося і приїжджали переважно поляки.

У 1939 році в містечку проживало 3021 осіб, 1850 поляків (61%), 817 українців (27%), 302 євреїв (10%), 52 решта, переважно німці (2%).

У 1939-1941 роках місто перебувало в Польщі, окупованій СРСР, потім у 1941-1944 роках було окупована німцями, у 1944-1945 роках знову СРСР. Після

підписання угоди про зміну кордону воно належало СРСР (УРСР) у 1945-1991 роках.

Єврейська громада⁵⁴³

Перша згадка про євреїв Свіржа відноситься до 1563 року. Гордістю місцевих жителів була легендарна багатоярусна менора в місцевій синагозі. Наприкінці 19 століття багато євреїв емігрувало до США. У Свіржі переважав стратинський хасидизм. У 1880 році єврейське населення становило 381 (20% від загальної чисельності). До 1900 року воно досягло 352 (15% від загальної чисельності).

Вермахт окупував Свірж наприкінці липня 1941 р. У листопаді 1942 р. єврейське населення було виселене до гетто Бібрки та Перемишлян.

⁵⁴²Свірзький замок: історія та сучасність | ЗУАП - Західноукраїнський Архітектурний Портал. URL: <http://zuap.org/exclusive/svirzkyu-zamok-istoriya-ta-suchasnist>

⁵⁴³ Świrz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — Т. XI. — S. 717. (пол.). — S. 717-718. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/; URL: <http://iajgscemetery.org/eastern-europe/ukraine/svirzh>; Dodatek do 'Gazety Lwowskiej', nr. 15-17, 1852 (in Polish.); CSHA, Fond 186, Inventory 4, page 12.

Цвинтар⁵⁴⁴

Кладовище було створено у другій половині 19 століття з останнім відомим ортодоксальним єврейським похованням до 1941 року. Ізольована сільська (сільськогосподарська) вершина пагорба не має жодного знаку чи маркера. Дістатися можна, звернувши прямо з дороги, доступ відкритий для всіх. Навколо цвинтаря немає ні муру, ні огорожі, ні воріт. Приблизний розмір цвинтаря перед Другою світовою війною становив 0,15 га. Зараз його розмір важко визначити. Надгробків, окремих пам'яток чи братських могил не видно. Більше 75% каменів розбиті. Деякі з них є частиною доріг чи споруд у Свіржі. Муніципалітет володіє ділянкою, яка використовується єврейський цвинтар для випасу худоби. Кладовище межує з сільськогосподарською ділянкою. Помірна загроза: ерозія, заростання рослинністю.

Знищення цвинтаря відбулося частково під час німецької окупації, але переважно в радянський час.

356

Свірж, територія єврейського цвинтаря.

⁵⁴⁴ URL: <http://iajgscemetery.org/eastern-europe/ukraine/svirzh>

Ринок у Фельштині.⁵⁴⁶

Скелівка (до 1945 року: Фельштин, пол. Felsztyn, Fulsztyn⁵⁴⁷).

Колись Скелівка була містечком, яке мало добре укріплену фортецю. Від тих фортифікацій до наших часів не дійшло нічого. Про існування фортеці свідчить позначка на карті Гійома Левассера де Боплана.

У центрі села розташована прямокутна площа, на якій збереглося кілька старих кам'яниць типово міської забудови. Відомо, що колись тут стояла ратуша.

Найбільше Скелівка (Фельштин) відома тим, що тут перебував персонаж відомого сатиричного роману Ярослава Гашека – бравий вояк Швейк. У Скелівці є пам'ятник Швейку.

В парку на західній околиці села розташована стара споруда – рожевий палац, у якому нині міститься туберкульозний диспансер. Палац 17-18 ст. Пам'ятка архітектури місцевого значення.

У Фельштині на початку XVI століття народився Ян Гербурт – дипломат, каштелян санольський і воєвода перемишльський, автор багатьох праць на

⁵⁴⁵ Felsztyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1881. – Т. II. – S. 382. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/382

⁵⁴⁶ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Felsztyn._Rynek.jpg

⁵⁴⁷ Kronika domowa Dzieduszyckich. – Lwów: Drukarnia «Zakładu narodowego im. Ossolińskich», 1865. – 480 s., dod. – S. 41. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/f9107e70-cb0c-4398-a556-90a36e85caa9?page=3>

дипломатичну тематику. Після Гербуртів власниками Фельштина була родина Данилевичів.

Скелівка, рожевий палац. 2009 р.⁵⁴⁸

Єврейська громада⁵⁴⁹

Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на картах початку ХХ ст. Можна припустити, що після Другої світової війни його було зруйновано, а потім забудовано.

Євреї почали селитися в Скелівці на початку ХVІІ ст.

У 1880 році в селі проживало 590 євреїв. Євреї Скелівки займалися торгівлею та ремеслом.

Місцева громада стала самостійною наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. На початку 19 століття рабином служив Аарон Іцхак (помер у 1860 р.).

На початку ХІХ століття єврейське населення досягло свого піку – 690 осіб (51,9% від загальної чисельності населення).

У міжвоєнний період економічний стан єврейської громади занепадав.

Влітку 1942 року більшість місцевого єврейського населення було депортовано до табору смерті Белжець через Самбірське гетто.

⁵⁴⁸ URL: <https://www.nieznaukraina.pl/en/951/skeliwka-felsztyn/>

⁵⁴⁹ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/skelivka-new-jewish-cemetery/>

Синагога⁵⁵⁰

Головний зал мав розміри 10,80 × 8,60 м і мав висоту до верху склепіння 10,00 м. Перед ним із заходу знаходився вестибюль і прилегла кімната. Над ним була жіноча молитовна кімната; сюди можна було потрапити через сходи вздовж західної стіни.

Вхід до головного залу для чоловіків був з півдня через бічну кімнату та вестибюль до молитовної кімнати.

На зовнішніх стінах зали було по два вікна; Сусідня кімната та жіноча галерея мали менші прості вікна.

Покрівля була чотирихвила, що переходила у менший двоххвилий дах. В середині молитовне приміщення мало монастирське склепіння.

Синагога в Скелівці, 1910-1913 рр.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ Maria and Kazimierz Piechotka: Heaven's Gates. Wooden synagogues in the territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. Seite 278, 279. Polish Institute of World Art Studies & POLIN Museum of the History of Polish Jews, Warschau 2015, ISBN 978-83-942048-6-0. Detaillierte Beschreibung.

⁵⁵¹https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Felsztyn_%28Skelivka%29._Wooden_synagogue.jpg. Джерело: Tel Aviv Museum of Art, автор – Alois Beyer.

Ринок в Сколе, 1938 р.⁵⁵³

Перша письмова згадка про Сколе відноситься до 1397 року, коли польський король надав привілей на володіння селищем і довколишніми землями братам Волохам. Протягом XIV-XV ст. поселення кілька разів зазнавало нападів татар і мадярів, неодноразово було зруйноване. До 1772 року Сколе перебувало у складі Речі Посполитої та належало різним магнатам – ним управляли воєвода Ян Тарновський, князь Островський, князь Заславський, рід Любомирських.

Саме князь Олександр Януш Заславський після чергового спустошливого нападу татар заклав у 1660 році поруч із селищем місто, яке назвав на власну честь Олександрією. Проте назва не прижилася і досить швидко місто стали називати як і селище – Сколе.

З 1772 року Сколе – у складі Австрійської (а потім Австро-Угорської) імперії. В цей час до міста приїжджає чимало німецьких колоністів, завдяки яким стався значний розвиток промисловості та торгівлі. На початку XVIII ст. в околицях з'являються німецькі підприємства – залізна гута із першою на Галичині доменною піччю, складувна піч. Німецькі ремісники утворюють три власні колонії, а також активно селяться у місті. Їх вплив і досі відчувається у Сколе – не лише в архітектурі, а й в побуті, веденні господарства, місцевому діалекті.

Друга половина XIX ст. для міста стало часом значного розвитку. Тодішній власник Сколе, граф Кінський, збудував тут перший паровий тартак і найбільшу в Галичині сірникову фабрику. У 1885 р. до Сколе прокладено

⁵⁵² F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Skole /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X, Warszawa 1881, s. 688-689. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/688

⁵⁵³ URL: <https://kresy.org.pl/8967337,foto.html?idEntity=8967209>

залізницю, що привело до міста туристів і спричинило розвиток рекреаційного господарства. У 1886 р. австрійські барони, брати Гредлі, заснували у місті власну фірму, яка згодом розвинулася у величезний промисловий комплекс і впливала на життя всієї Сколівщини.

Зусиллями братів-баронів по всіх Сколівських бескидах було прокладено вузькоколіївку, також ними був побудований керамічний водогін, який працює і досі, споруджені школи та лікарні.

Під час Першої світової війни Сколе не постраждало, активних бойових дій тут не велося. До 1939 року місто входило до складу Другої Речі Посполитої.

30-ті роки ХХ ст. позначені розвитком туризму, щороку до курортів Сколівщини у цей час приїжджає до двох тисяч відпочивальників.

1939-1941 рр. – у Сколе панують совети.

У червні 1941р. місто без бою окупають фашисти і залишаються до серпня 1944. За ці роки було розстріляно понад три тисячі жителів (здебільшого євреїв), спалено чимало житлових будинків, зруйновано важливі промислові підприємства.

Палац баронів Гредлів. Сколе, 1930 р.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ URL: <https://kresy.org.pl/8959344,foto.html?idEntity=8955678>

Єврейська громада⁵⁵⁵

Єврейська громада існувала в Сколе з XVIII століття. У 1765 році в місті та навколишніх селах було 1063 євреї, які платили подушний податок. На схід від ринкової площі була синагога⁵⁵⁶ збудована всередині XIX ст.

Рабин Сколе Барух Пінхас Рабинович

У другій половині XVIII століття євреї Сколе завозили вино з Угорщини. У другій половині XIX століття багато євреїв у Сколе заробляли лісоторгівлею, деревообробкою, виробництвом будівельних матеріалів, торгівлею сільськогосподарськими продуктами та транспортом. На місцевій сірниковій фабриці працювали єврейські робітники.

Коли наприкінці 19 століття Сколе стало літнім гірським курортом, євреї також знаходили там засоби до існування у заняттях, пов'язаних із сезоном відпусток. Тут розміщувався літній табір для єврейських дітей Львова.

У 1880 році громада нараховувала 1338 осіб (65% від загальної кількості населення); 2095 (61%) у 1900 році; 3099 (48%) у 1910 р.; і 2410 (40,2%) у 1921 р. У 1938 році в Сколе було 2670 євреїв.

У період незалежної Польщі, після Першої світової війни, євреї в Сколе бідніли і отримували підтримку від єврейських фондів допомоги. Було активне громадське та культурне життя. Сіоністський рух здобув багато прихильників серед молоді.

Євреї на базарі в Сколе⁵⁵⁷

⁵⁵⁵Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX1 (1930), 100, 108, 123, 148. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/33578/edition/32588/content>; В. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich (1937) URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/67497/edition/74878/content>; Фото. URL: https://www.geni.com/photo/view/6000000007388210534?album_type=photos_of_me&photo_id=600000017228345002

⁵⁵⁶ Дата будівництва синагоги не відома, була закрита німцями після захоплення ними міста під час Другої світової війни. В даний час тут розташовано кінотеатр

⁵⁵⁷ URL: <https://unc.ua/uk/auction/iudaika-evrei-na-bazare-skole-1392681/> (дата звернення: 11.06.2023).

Торгівельне та громадське життя припинилося у вересні 1939 року, коли Сколе було приєднано до Радянського Союзу.

У липні 1941 року прибула угорська армія; у серпні німці створили юденрат.

У вересні 1942 року більшість євреїв було відправлено до трудових таборів. Євреїв Сколе остаточно розстріляли в червні та серпні 1943 року.

**Пам'ятник загиблим під час Голокосту.
Сколе, 2013 р.⁵⁵⁸**

Єврейське кладовище в Сколе, 2013 р.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁸ URL: <https://extrayad.blogspot.com/2013/06/skole-5-june-2013.html//> (дата звернення: 11.06.2023).

⁵⁵⁹ URL: <https://extrayad.blogspot.com/2013/06/skole-5-june-2013.html//> (дата звернення: 11.06.2023).

Сокаль, ринок. 1906 р.⁵⁶¹

Сокаль вперше згадується у документах 1377 як місто Белзького князівства. У 1424 отримав магдебурзьке право; з 1462 Сокаль – повітове місто Белзького воєводства Польщі. У 1772-1918 належав Австрії; до 1939 р. повітове місто Львівського воєводства. З 14 листопада 1939 року у складі Української РСР.

364

Єврейська громада Сокаля відома із 16 століття. У 1578 р. Стефан Баторій обмежив кількість євреїв, які можуть проживати у місті, двома родинами та двома будинками.

У 1609 р. євреї уклали з міщанами договір, через який за 100 злотих вони могли збудувати 18 будинків та синагогу, а також придбати землю під цвинтар. Пожежа 1613 р. знищила багато єврейських будинків, а в середині 17 століття місто зруйнувало Хмельницький.

Наприкінці 17 ст. єврейська громада відновилась. Єврейське населення Сокаля та навколишніх сіл у 1765 році становило 1390 осіб. Ймовірно, більшість євреїв прийшла в Сокаль із сусіднього Белза, хасидська династія якого задавала тон єврейського життя в Сокалі з початку 19 століття.

⁵⁶⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, t. 15, cz. 1-2. Warszawa, 1890—1902; Вашків І. Сокаль і Прибужжя (1377-2000): Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.sokal.lviv.ua/history-vashkiv-sokal_i_prybuzhzhia_zmist.html

⁵⁶¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://myshtetl.org/lvovskaja/sokal.html>

Євреї Сокаля займалися переважно торгівлею сільськогосподарською продукцією. У період австрійського правління, з 1772 по 1918 рік, євреї були зайняті у дрібній торгівлі, ремеслах та транспорті.

м. Сокаль, 1916-1918 рр. Фото: Австрійський державний архів.⁵⁶²

З життя єврейської громади Сокаля, 1930-ті рр. Світлина Юрія Корія⁵⁶³

⁵⁶²URL:<http://www.filosokal.mijdim.com/default.php?page=halereia/gallery&section=1&foto=373>

⁵⁶³URL:<https://golossokal.com.ua/ru/istoriia/yevrei-ta-ikh-zhyttia-nevid-iemna-chastyna-istorii-sokalshchyny.html>

Сокальська синагога – одна з найдавніших синагог Галичини, була побудована у 17 столітті. Під час Другої світової війни була зруйнована, у радянські часи її використовували під різноманітні склади.

Сокальська синагога, 1990 р. Фото: Леонори Вергман.⁵⁶⁴

Зараз синагога розташована в міському парку. Місцеві розповідають, що поруч не так давно працювала дискотека, яку називали «Синагога». Але колись тут були будинки. Єврейське гетто. Було.

Після того, як німці винищили його мешканців – від старого до немовлят – радянські визволителі знищили і будинки. На місці, де колись жили цілі родини, посадили «комсомольський» парк.

Ренесансну красу та елегантність споруди не змогли остаточно знищити десятиліття занедбаності та руйнувань.

Спроби поліпшити стан зробили молоді люди з Львівського волонтерського центру «Хесед Ар'є» під керівництвом Олександра Назара. Волонтери очистили молитовний зал від гір сміття, що накопичилося там за довгі роки, а також зрізали дерева та кущі, що своїм корінням руйнували і без того пошкоджену кладку стін.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ JEWISH CEMETERIES, SYNAGOGUES, AND MASS GRAVE SITES IN UKRAINE// United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. – 2005. [Електронний ресурс]. – Режимдоступу:https://www.heritageabroad.gov/Portals/0/Reports%20and%20Surveys/survey_ukraine_2005.pdf?ver=2016-02-24-124109-037

⁵⁶⁵Світ, що зникає. https://zaxid.net/svit_shho_znikaye_n1533267

Гетто⁵⁶⁶ - утворене відповідно до наказу німецької поліції від 15 жовтня 1942 р. Тут було сконцентроване все єврейське населення міста, а також євреї із Сокальського району, Радехова, Стоянова, Кам'янки-Струмилової, Грубешова. Загалом тут утримувалося 11 тис. 584 осіб. Територія гетто була огорожена колючим дротом, її охороняли німецькі жандарми та українська поліція. В'язнів використовували на важких роботах, зокрема для розвантажування вагонів на товарній залізничній станції.

Ще напередодні створення гетто 27 вересня 1942 р. німецька поліція провела масові облави у Сокалі, затримавши 2,3 тис. євреїв.

Знущаючись над ними та цькуючи псами, їх зігнали на залізничну станцію. Знесилених розстріляли на місці, в тому числі жінок з грудними дітьми.

Загнавши по 100-200 осіб у кожний товарний вагон, їх кілька днів повільно везли до польського Белжеця. Без харчів та води люди помирали, інші були знищені у так званих лазнях – спеціальних електричних поїздах з електричним устаткуванням, в яких відбувалося вбивство в'язнів струмом.

Після цього поїзд смерті, переповнений арештантами, наближався до заздалегідь підготовлених ям, розкривалася підлога і трупи падали в ями. Це пекельне нищення відбувалося за певним планом і здійснювалося з математичною точністю.

Внаслідок голоду, епідемій (тифу і туберкульозу) та відсутності лікарської допомоги в гетто померло 3,5 тис. осіб. Решта була розстріляна або знищена в Белжеці. Зокрема, 22 жовтня 1942 р. було розстріляно 60 осіб. 28 жовтня 1942 р. у газові камери Белжеця із гетто німці вивезли ще близько 2–3,8 тис. осіб. Дехто намагався сховатися у саморобні бункери та схованки, які вони зробили в своїх житлах. Під час проведення акції, якою командував крейсхауптман Нерінг, було вбито 150 осіб.

Під час операції з остаточної ліквідації гетто, що відбувалася з 27 травня 1943 р. до кінця червня 1943 р., винищувальні команди німецької поліції із с. Кам'янка-Струмилова та Львова, приблизно за 2 км від Сокаля, розстріляли у протитанкових рових окремими партіями 3,5 тис. останніх в'язнів гетто.

---

⁵⁶⁶ Вашків І. Сокаль і Прибужжя (1377-2000): Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2000 (http://www.sokal.lviv.ua/history-vashkiv-sokal_i_prybuzhzhia_zmist.html); Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-Д58 1944) / Упоряд. М.Г.Дубик. - Київ, 2000. - 304 с.; Сокаль, Львівська область та карта єврейських об'єктів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://myshtetl.org/lvovskaja/lvov_region.html

Трагедія єврейського гетто в Сокалі поки що добре не вивчена. Про неї годилося б сказати в майбутньому значно більше.

Руїни Сокальського гетто.⁵⁶⁷

Меморіал у таборі смерті Белжець

⁵⁶⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org>

Соколівка, 1870 р.⁵⁶⁹

Перша письмова згадка – 1630 р.

Соколівка, містечко, а з кінця XIX століття село спочатку називалося Сенява і було осідком магнатського роду Сенявських гербу Леліва, від якого вони взяли своє прізвище.

З XVII століття належав родині Мрозовицьких гербу Прус III⁵⁷⁰.

У 1826 році з Пузників до Соколівки було перенесено цукровий завод, заснований Теодором Мрозовицьким у 1823 році, який був першим цукровим заводом, що виробляв цукор із цукрових буряків не лише в Галичині, а й у всій Австрійській імперії.

У 1833 р. згадується брат Теодора Францішек Мрозовицький (1788-1843), спадкоємець Соколівки.

⁵⁶⁸ Sokołówka pow. kossowski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1890. — Т. XI. — S. 35. (пол.). — S. 35-36. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/35

⁵⁶⁹ URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/1003196>

⁵⁷⁰ Notatki oraz wypisy z akt ziemskich i grodzkich z XV-XVIII w. dot. Młockich, Morskich i Mrozowickich, [w:] AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, inwentarz 1/388, sygnatura 789. <http://www.agad.gov.pl/pomoce/AC.xml>

Єврейська громада⁵⁷¹

Євреї вперше згадуються в 1629 році. Місцева єврейська громада була підпорядкована бродівській громаді, але в першій половині XVIII століття вона стала самостійною. У 1880 році в селі проживало 983 євреї (45,3% від загальної кількості населення). Через внутрішню та зовнішню міграцію наприкінці 19 століття єврейське населення скоротилося до 756 осіб (28,78% від загальної кількості населення) до 1900 року. Зменшення єврейського населення продовжувалося в період Першої світової війни і впало до 460 (17,9% всього населення) у 1921 р. Сіоністські організації активізувалися в період після Першої світової війни. У липні 1941 року Вермахт окупував Соколівку.

У листопаді 1942 року євреїв депортували до гетто Золочева та Бродів.

Група євреїв, 1870 р.⁵⁷²

Соколівка, мацева на єврейському цвинтарі.⁵⁷³

⁵⁷¹ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/sokolivka-jewish-cemetery/>

⁵⁷² URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/989432>

⁵⁷³Точний час заснування цвинтаря невідомий. На старих картах його не позначали. Найстаріший збережений надгробок відноситься до середини XIX ст.

Станіславчик⁵⁷⁴

Літописна історія Станіславчика починається від 1626 року – коли руський воєвода Іван Данилович заснував парафію у поселенні Станіслав над Стиром.

Забудова містечка у XVII столітті яскраво втілює містобудівні принципи середньовічної будівельної культури і залучена до мистецтва бароко.

У 1760 році після смерті Станіслава Потоцького та подальшого розвалу Польщі землі поступово переходять у власність євреїв, що до початку Другої світової війни опанували весь сектор економіки сіл.

Жителі Станіславчика переважно займалися вирубкою лісу, деревообробкою, рільництвом та вирощуванням хмелю. Боднарство, столярство, плетіння з лози, викурювання смоли, виготовлення гонт залишило свій відбиток у сучасних прізвищах жителів села (Столяр, Бондарук, Гонтарик).

На 1 січня 1939 року в селі налічувалося 1240 мешканців, з них: 770 українців, 70 поляків, 250 євреїв і 150 німців та інших національностей.⁵⁷⁵

Єврейська громада⁵⁷⁶

Єврейська громада вперше згадується в 1880 році, коли населення становило 795 осіб. Дерев'яна синагога, два клойзи та Бейт-Мідраш діяли, коли єврейське населення досягло свого піку. Переважали хасидські династії Ружинів, Гусятинів і Белза. У 1921 році через еміграцію скоротилося до 165. У 1930-х роках діяли сіоністські групи.

У 1939 році радянська влада окупувала місто.

Німецькі війська окупували Станіславчик 25 червня 1941 р. Перед депортацією до табору смерті в Белжець, у жовтні 1942 р., багато євреїв втекли, але більшість були знайдені та вбиті.

Станіславчик, єврейський цвинтар⁵⁷⁷

⁵⁷⁴ Stanisławczyk 1.) z Bordulakami, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XI: Sochaczew – Szlubowska Wola, Warszawa 1890, s. 186. http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/186

⁵⁷⁵ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 12. 174 с. – ISBN 3-447-02376-7. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁵⁷⁶ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/stanislavchik-jewish-cemetery/>

⁵⁷⁷ Інформація про заснування цвинтаря невідома. Спочатку його позначили на карті 19 ст. Можна припустити, що він діяв до Другої світової війни.

Вид Старої Солі. 1857 р.⁵⁷⁹

Стара Сіль заснована у 1255 р. Ченці тутешнього монастиря варили сіль спочатку для власного вжитку, а потім – на продаж. В 1421 р. отримало Магдебурзьке право, під назвою Зальцборк, а також привілей проводити на тиждень 2 ярмарки та 2 торги, на яких продавали свої вироби місцеві ремісники.

У 1794 році цар Франц II надав Старій Солі права «вільного королівського міста», а також герб із зображенням п'яти дерев'яних бочок з сіллю (символ місцевого солеваріння) і родового герба колишніх власників містечка Даниловичів – «Сас» (срібна стріла, під якою золотий півмісяць, увінчаний двома шестикутними зірками) на блакитному тлі.

У XIX столітті Стара Сіль вважалось торговим містечком (Marktgemeinde) Старосамбірського (Староміського) повіту Королівства Галичини та Володимирії. До середини XIX ст. – один з найважливіших у Галичині центрів солеваріння. За обсягом продукції село займало третє місце в Галичині після Дрогобича та Калуша. Вичерпання запасів солі привело до припинення у 1853 році солеваріння і до остаточного занепаду міста.

⁵⁷⁸ Данилюк Ю. З., Дмитрук В. І. Стара Сіль // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – С. 807. – 944 с. : іл. – ISBN 978-966-00-1290-5.

⁵⁷⁹ М.Б.Стечинський Вид Старої Солі. URL: <https://castles.com.ua/sil.html>

Єврейська громада⁵⁸⁰

Щодо походження євреїв в Старій Солі: у 1615 році мешканцям міста Стара Сіль була видана королівська хартія прав, в якій говорилося, що євреям заборонялося мати приватні будинки, а також займатися сільським господарством і торгівлею. Незважаючи на цю заборону, євреї продовжували жити в місті та були економічно активними. Джерела 1617 року говорять про «єврея Моше зі Старої Соли», який, очевидно, займався видобутком солі та торгівлею сіллю. У 1701–1704 рр. основним орендарем виробництва та торгівлі сіллю в місці був Шмуель Хаймович. Він експортував 18,00 барелів солі щорічно до комерційних центрів Польщі.

Стара Сіль, синагога (будівля зруйнована). 1906 р.⁵⁸¹

У 1776 році велика пожежа знищила значну частину будинків міста. У вогні постраждало також багато єврейських будинків. Деякий час євреям було заборонено будувати нові будинки. Наприкінці XVIII століття кількість постійних єврейських мешканців Старої Соли зменшилася до 21 особи. Проте посилення економічної активності євреїв міста почалося в середині XIX століття, а розмір громади збільшився. Вони продовжували займатися соляним бізнесом і розширили сферу своєї торгівлі, включивши в неї сільськогосподарські продукти. Млини та лісопилки в місті й околицях були

⁵⁸⁰ "Stara Sól" - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume II (Stara Sol', Ukraine) https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00377.html; Yad Vashem Archives: M-1/E, 105/45, M-1/E 1818/1682; Hamitzpeh January 30, 1919

⁵⁸¹URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

власністю євреїв. У 1860-х роках рабин Авраам Моше, син рабина Ефраїма Цві, служив рабином громади. Рабин Давид, син рабина Єгошуа Рейса, посів місце рабина в 1870 році. Рабин Пінхас, син рабина Шимона–Елімелеха Рімалта, служив рабином у Старій Солі на початку 1890-х років. Після Першої світової війни там служив рабин Ефраїм Лангнаур. Він також служив рабином кількох інших міст області.

У період між двома світовими війнами євреї Старої Солі перебували у постійній економічній кризі. Державна монополія на видобуток і продаж солі вплинула на основне джерело існування для членів громади. Багато сімей залишили місце і переїхали до більших поселень.

У 1939–1941 роках Стара Сіль перебувала під радянською владою. Євреї страждали від звичайних страждань того часу.

Німці увійшли в Стару Сіль 2 липня 1941 р. Голод і хвороби були долею євреїв Старої Солі восени і взимку 1941–1942 років. Зі Старого Самбора час від часу приїздили німецькі поліцаї, які грабували майно євреїв і забирали їх на каторжні роботи. Внаслідок цього постійного гноблення єврейські родини почали покидати це місце та приєднуватися до своїх родичів у більші громади Старого Самбора та Самбора. У березні 1942 року групу євреїв депортували до Самборського гетто. Останніх членів громади на початку серпня 1942 року перевезли зі Старої Солі до Самбора, де вони приєдналися до тих, хто був депортований до табору смерті в Белжець.

Стара сіль, мацеви на єврейському цвинтарі⁵⁸²

⁵⁸² Інформації про заснування цвинтаря немає, але він був позначений на карті 1880-х років. Можна припустити, що він був частково зруйнована після Другої світової війни. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/stara-sil-jewish-semetery>

Старий Добротвір, костел св. Станіслава, 2019 р.⁵⁸⁴ (Світлина: А. Чвартковського)

Початки історії Добротвора (початкова назва Старого Добротвора, до будівництва Добротвірської ТЕС і створення містечка Добротвір) сягають 13-го ст. У ті часи Добротвір належав до Холмської землі, а в 14-ому до Белзької землі.

Згідно з королівською люстрацією в 1564-65 роках, Добротвір був містечком. Тоді в ньому було 161 хата і такі вулиці: Мостова, Надбужна, Млинова і Волоська. В тому часі Добротвір належав до Кам'янецького староства. Згадується там, що тоді в містечку було два священики, 16 рибалок, 5 бондарів, 2 гончарі, 2 шевці, 3 ковалі, 1 дігляр і 6 різних яток. Решта населення займалася сільським господарством і випасом худоби.⁵⁸⁵ Сім років пізніше перепис занотує 195 домів, але велика частина населення вимирає від холери. Перепис 1662 року подає лише 15 хат. Це наслідки тодішніх воєн.

⁵⁸³ Dobrotwór, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. II: Derenek – Gzack, Warszawa 1881, s. 78. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/78

⁵⁸⁴ URL: <https://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=skk&p=lvkbsdst&l=p&n=51>

⁵⁸⁵ Михайло Грушевський. Жерела до історії України-Руси. Том 03. Описи королівщин в землях руських XVI віку. Том 3. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської. – с. 311. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Zherela_do_istorii_UkrainyRusy_Tom_03_Opysy_korolivschyn_v_zemliakh_ruskykh_XVI_viku_Tom_3_Liustrat.pdf

В липні 1915 р. російські війська, відступаючи з Галичини, спалили центр Добротвору, в тому числі і старовинну церкву та дзвіницю.

У 1931 р. в Добротворі було 606 житлових будинків і 3325 мешканців, за польським переписом було: 2508 українців, 588 поляків і 229 євреїв. На 01.01.1939 у селі проживало 3520 мешканців (2390 українців-грекокатоликів, 570 українців-римокатоликів, 40 поляків, 120 польських колоністів міжвоєнного періоду і 200 євреїв)⁵⁸⁶

Єврейська громада⁵⁸⁷

Вперше євреї згадуються в другій половині XVI ст. У 1564 році євреями були мірошник і різник. До 1820-х років була створена єврейська громада, євреї утримували синагогу та цвинтар.

У XIX столітті рабинами Старого Добротвору були Йосеф-Іцхок Кац (Yosef-Yitzhok Katz) та Іцхок-Айзік Равар (Yitzhok-Ayzik Ravar).

У 1880 р. чисельність єврейського населення становила 379 осіб (13% від загальної чисельності), а до 1900 р. трохи зросла до 383 (11,6% від загальної чисельності населення).

Перша світова війна негативно вплинула на чисельність єврейського населення, і воно впало до 216 осіб (7% – 1921 р.).

У 1920-30-х рр. активно діяли місцеві осередки різних сіоністських організацій.

Восени 1942 року єврейське населення Старого Добротвора було розстріляно.

Добротвір, територія єврейського цвинтаря.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 34. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁵⁸⁷ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/staryy-dobrotvir-jewish-cemetery/>

⁵⁸⁸ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Спочатку він з'являється на австро-угорських картах 1880-х років. Пізніше він був позначений на картах Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG) 1939 року.

Площа Ринок у Старому Самборі і ратуша, 1903 р.

⁵⁸⁹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.;

URL:<https://web.archive.org/web/20160303170006/http://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/samxix.html>// (дата звернення 22.02. 2023); Maurycy Horn, Żydowski ruch osadniczy w miastach Rusi Czerwonej, w: Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1974, nr 2 (90);

Возняк Т. Старий Самбір // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.280 – 283.URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use_svit_Halychyny.pdf?/ (дата звернення 27.02. 2023);

URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/906-stary-sambor>; *Stary Sambor*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, red. S. Spector, G. Wigoder, t. 3, New York 2001, s. 1238.; <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/samxix.html>;

Jabłonowski, Aleksander Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Ziemia ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1178/edition/1794/content/> (дата звернення 27.02. 2023); *The Book of Sambor and Stari Sambor; a Memorial to the Jewish Communities (Sambir, Ukraine)*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/SamI.html/> (дата звернення: 27.02.2023); URL: <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Sambor/> (дата звернення 27.02. 2023);

Старий Самбір розміщений за 20 км від Самбора. Історія Старого Самбора тісно пов'язана з історією Самбора. Старий Самбір було засновано у 1199 році. Однак у 1241 р. він був зруйнований монголо-татарами. І тоді частина мешканців переселилася до села Погонич й заснувала поселення Новий Самбір. З того часу Старий Самбір, власне, і почав називатися «Старим», Старим Містом, на відміну від Нового Самбора. Щоправда, невдовзі Новий Самбір став просто Самбором.

Спочатку обидва міста були у складі Галицько-Волинської Русі, а після 1430 р. опинилися у Польському королівстві. Старий Самбір, на відміну від Самбора, не був великим містом. Як твердить польський історик Александр Яблоновскі, у 1568 р. у ньому було тільки 105 мешканців.

Сама назва Самбір може бути пов'язана із словом «бір», щоправда гебреї, послугуючись їдишем, як правило, називали його Altstadt (старе місто, пол. Stare Miasto).

Якщо подивитися на план міста, то воно виглядає, як одна довга вулиця. Зрештою, воно і виникло як місто при дорозі з Русі до Угорщини. З іншого боку місто розтягнулося уздовж Дністра. Зі старої архітектури у Старому Самборі збереглася тільки греко-католицька церква та костьол св. Миколая. Ратуша, на жаль, не збереглася.

Старий Самбір, ринок. 1912 р.

Єврейська спільнота

Нікому не відомий час, коли у Старому Самборі поселилися євреї. Перша інформація про них походить з 1519 року, коли король Зигмунд I повідомляє самбірського старосту, разом з іншими старостами, що гебреям дозволяється мешкати всюди, де вони забажають. Отож вони мали змогу

поселитися і у Старому Самборі. Дві гебрейські громади – Самбора і Старого Самбора – будучи віддаленими одна від одної на 20 кілометрів, не переривали зв'язку між собою. У Старому Самборі не було ні гебрейської лічниці, ані гебрейської середньої школи, тому євреї лікувалися та вчилися у Самборі.

У 1553 р. місто отримує магдебурзьке право і стає єврейським центром для оточуючих його штетлів та сіл – Хирова з його трьома сотнями єврейських родин, Старої Солі, Фельштина, села Стрілки. Кожна гебрейська родина тримала зв'язок з гебрейською громадою Старого Самбора.

Перед I Світовою війною головою гебрейської громади був Їцхак Горовіц (Yichak Horowitz).

У 1920-х рр. у Старому Самборі мешкало близько 500 гебрейських родин, і ще 500 емігрувало до США. Тоді у містечку близько 90% мешканців були євреями, 18% українців і 2% поляків.

Попри загальну злиденність, було у Старому Самборі кілька успішних єврейських родин, скажімо, родини Лам (Lam) і Авердам (Awerdam), які розбагатіли в австрійські часи, бо мали певні концесії від австрійського уряду за проїзд через місто. Не забуваймо, що через Старий Самбір вів шлях до Ужоцького перевалу і далі на Закарпаття та в Угорщину. Цим шляхом везли в обидва боки чимало різного роду товарів. З Угорщини – вина, з Галичини – сіль і деревину. Переїжджаючи через місто, кожен подорожній чи купець платив певне мито.

Будівля синагоги у Старому Самборі, 2016 р. Автор фото: Микола Скурідін

Багата родина Ламів мала навіть приватну синагогу, яка була розміщена у їхньому будинку у центрі міста. Її називали «Ламівкою». Доктор Йосеф Лам

(Yosef Lam), член Першого Кнесету в Ізраїлі, походив з цієї званої у Старому Самборі родини.

З огляду на значну чисельну перевагу єврейського населення міськими головами цього штетла були євреї. На межі століть, аж до I Світової війни міським головою був Аарон Авердам (Aharon Awerdam). Під час війни він виїхав до Відня, а коли повернувся до Галичини, то з огляду на фінансове банкрутство Старого Самбора, поселився у Самборі.

У міжвоєнний час польські влади призначили міського голову-поляка. Почалася своєрідна війна між поляками та євреями – власниками крамничок. Боротьба йшла за найбільш прибуткові місця. У суперечку втрутився обраний ще за Австро-Угорщини Аарон Авердам – він нагадав новому міському голові, що насправді він є міським головою, оскільки був обраний легально, всією громадою і ніхто йому цього титулу не забирає. Натомість польський міський голова наполягав на тому, що відбулася зміна влади і австрійське право вже не чинне.

Старий Самбір. Мацеви на єврейському цвинтарі, 2007 рік.⁵⁹⁰

Місто часто горіло. Останні великі пожежі сталися 1912 р. та 1925 р., коли згоріла половина міста. Пожежа вибухнула напередодні Судного Дня

⁵⁹⁰ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/59404?ref=city&nid=906//> (дата звернення 27.02. 2023).

(Йом Кіпур). Тоді у полум'ї згоріли дві синагоги. З Самбора одразу прибула допомога з харчами та всім необхідним. Гебрейська громада Самбора допомогла євреям Старого Самбора відбудувати дах над головою.

У 1910 р. у Старому Самборі було засновано товариство «Сафа Брура», яке організувало першу сіоністську організацію, гебрейську бібліотеку і гебрейську школу. Засновниками товариства були: Злата і Єгошуа Фішель Горовіц, Еліезер, Шимон та Яков Нойман (Zlata & Yehoshua Fishel, Horowitz, Eliezer, Shymon & Yaakov Noiman). Саме вони розпочали сіоністський рух у Старому Самборі. Їхні зусилля продовжили: Авраам Брат, Хана Геніш, Аарон і Цві Ріхтери (Avraam Brat, Hanah Genish, Aharon & Zvi Richter). Вони співпрацювали з відомим гебрейським фондом «Керен Каємет л'Ізраель» і їм вдалося організувати аматорський гебрейський театр, читання лекцій, вечірні гуртки та футбольну команду.

30 червня 1941 року Старий Самбір був захоплений німецькими військами. Все єврейське населення було депортовано до гетто Самбора, де майже всі – 2 300 осіб – загинули. Врятувалося лише 15 людей.

Від єврейського життя Старого Самбора залишився тільки старий гірський єврейський цвинтар – кіркут. Він розташований праворуч від траси до м. Турка. Напис над цвинтарем повідомляє, що окописько походить з XVI ст. На початку 2000-х років кіркут реставрували – в пам'ять гебрейської громади міста, що існувала тут понад 400 років і була знищена в часи II Світової війни. Гроші на реставрацію та встановлення пам'ятника дав уродженець Старого Самбора Джек Гертнер (Jeck Gertner).

Старий Самбір. Мацеви на єврейському цвинтарі, 2007рік.⁵⁹¹

⁵⁹¹ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/staryy-sambir-jewish-cemetery/>

Головна будівля копальні солі, 1925 р.⁵⁹³

Найдавніша форма назви поселення, наведена в історичних документах – Іздебник. Перша письмова згадка про поселення Іздебник відноситься до 1440 року. За іншими даними – 1433 року, коли польський король Владислав II Ягайло продав це село разом з іншими сусідніми магнату Влодку. Вже за 7 років село завдяки магдебурзькому праву перетворилося на місто. Цю назву згадує і український вчений Михайло Ваврик. Назва поселення «Істебник» присутня в праці вченого-мистецтвознавця Михайла Драгана «Дерев'яні церкви України», виданій у Львові в 1937 році.

Хоча Істебник і належав польським магнатам, але керував усіма маєтностями найманий управитель із числа місцевої шляхти. В акті розмежувань деяких сіл з 1521 р. місто згадано під теперішньою назвою – Стебник.

Ситуація в колись процвітаючому Стебнику змінилася з приходом Австро-Угорської державності. Якщо раніше селяни могли видобувати солі, хто скільки зміг, то нова влада на соляний промисел встановила імператорську монополію. Стебничанам заборонялося випаровувати ропу навіть тоді, коли та

⁵⁹² Stebnik 3.) S., wś, pow. drohobycki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1890. – Т. XI. – S. 313. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/313; Янко М. П. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. С. 337. – 432 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001557>; М. Ваврик «По василіанських монастирях» м. Торонто, Канада. 1958. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12240/file.pdf>

⁵⁹³ URL: <https://kresy.org.pl/8057175,foto.html>

заливала їхні городи. За порушення цього припису на селян накладали штрафи або карали тілесно.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. в Стебнику розпочалися заходи щодо видобутку калійних солей, котрі використовувалися в якості мінеральних добрив у рослинництві. Однак, до промислових виробництв ще було дуже далеко. Пожвавило життя містечка прокладання залізничної гілки з Дрогобича до Трускавця.

Радянські роки позначились розбудовою промислового потенціалу міста і, на жаль, масштабною екологічною катастрофою 1983 р. Після неї видобуток калійних солей було остаточно припинений в 1988 р.

Незважаючи на те, що Стебник місто промислове, що тут нема давніх сакральних споруд, замків чи палаців, однак є такі пам'ятки, що заслуговують на увагу. Це давні виробничі об'єкти: солеварня «Саліни» та копра шахти «Кюбек» середини XIX ст.

Учасники Міжнародного студентського конгресу у Трускавці відвідали соляну шахту у Стебнику. 9 травня 1930 р.⁵⁹⁴

Головна будівля копальні солі. Стебник, 2011 р.⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ URL: <https://kresy.org.pl/8806989,foto.html//> (дата звернення: 09.06.2023).

⁵⁹⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10095882,foto.html?idEntity=8050534//> (дата звернення: 09.06.2023).

Єврейська громада

Починаючи з 1404 року євреї почали прибувати до Стебника. Але їх громада була не чисельною. Відомо, що в 1931 році проживало 3300 осіб (без Колпця та Сільця). З них близько 75% населення становили українці, решту – великі громади поляків-робітників заводу, євреїв-торговців і ремісників, та невелика кількість німців – сільськогосподарських поселенців. У кількісному відношенні – це від 130 до 180 осіб або до 20 єврейських сімей.

Спогади⁵⁹⁶

Пані Марія Стецишин народилася у Стебнику 1929 року, вона зокрема згадує: *«В основному євреї займалися торгівлею. Їх будинки стояли вздовж*

Марія Стецишин

дороги на Дрогобич. Пам'ятаю Мойся, який торгував сигаретами та горілкою. Леміль мав магазин із взуттям, Шварц і Боксер – із продуктами. Торгували м'ясом Ільо та Мортко. Фрайліхман, Бридер, Чарна – власники магазинів, в яких «було все». Відомо, що Хана і Гершко продавали сахарину. У них ріс синок Йойна. Торгував телятами Шльома. Гершко та Ворон купували у людей молоко і збували його у Дрогобичі. Власником крамниці був Біюм. Не цуралися стебницькі євреї й роботи на землі, годували худобу. Монашко мав поле і дві корови. Відомо, що він заснував невеличку цегельню, що знаходилася за селом, в Млинищах. Тримала корову Реха. Жили в нас євреї, які заробляли на життя тим, що різали курей

для всієї громади.

Відомою в селі кравчиною була Естра, знаним шевцем – Цвайнос. Проживав у нас патентовий медик Грубер. Він був лікарем, тоді казали «доктор», від усіх хворіб. Була в Стебнику синагога. На жаль, не збереглася. Її зруйновано під час війни. У Стебнику євреї збудували й свою баню, яку часто відвідували. Її приміщення не збереглося. Навчалися діти у польській та українській школах. Були вихованими. Єврейські та українські діти не ворогували, інколи сварилися, як між дітьми буває.

Шльома, в якого було багато дітей, приходив на «посяди». Запам'ятались його слова, звернені до батька: «Нами розчинили, а вами, українцями, замісять». Слова були пророчими. З приходом військ гітлерівської Німеччини ситуація погіршується. У Стебнику не було гетто, юденрату. Усіх вивезли у Дрогобич. Невідомо, чи вдалося комусь із наших євреїв врятуватися. З приходом радянської влади почали вивозити українців у Сибір, на Колиму».

Таким чином, Друга світова війна призвела до змін в складі населення Стебника. Протягом 1941-1942 років внаслідок німецької окупації зникла

⁵⁹⁶Єврейська громада Дрогобича і Стебника крізь призму історії Другої світової війни/Упор. Л. Стельмашук. – Дрогобич: Посвіт, 2014. – 20 с. URL: file:///C:/Users/38067/Desktop/stebnyk_drogobych.pdf

єврейська громада. Виїхали німці. Покинули місто і поляки. Стебник став українським. Але, на нашу думку, втратив особливий багатонаціональний колорит.

*До війни тут стояла єврейська синагога.
Фото 2014 р. Сучасна вулиця М. Колесси.*

*Колишній будинок
Шварца з продуктовим
магазином.
Фото 2014 р. Сучасна
вулиця Дрогобицька.*

Стоянів, 1901 р.⁵⁹⁸

Перша згадка про Стоянів належить до 1501 року. В документі перелічуються жителі Стоянова і сусіднього села Квасова (нині село Волинської області), які їхали через стару королівську митну заставу в Буську і не сплатили мита. Документ свідчить про те, що тут проходив тракт з Буська на Волинь.

У 1519 році Стоянів згадується в числі королівських маєтків, які були передані в оренду люблінському воєводі Андрієві з Тенчина.

Привілеєм короля Сігізмунда Августа в 1547 році Стоянову надано магдебурзьке право, дозволено проводити два ярмарки на рік і встановлено торговий день раз на тиждень. Міщан зобов'язано сплачувати до Сокальського королівського замку від четвертини лану замість 6 грошів – 12 і працювати при фортифікації замку та ремонті греблі два дні на рік.

Отже, з наданням магдебурзького права збільшено повинності і платежі міщан. За даними люстрації 1565 року, в Стоянові було 76 вимірних ланів землі. На них сиділо 138 підданих, з них 10 мали по 1-2 лани наділу, 61 – по 0,5

⁵⁹⁷ Stojanów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1890. – Т. XI. – С. 354. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XI/354; Gostkowski R. Jak Galicya przyszła do kolei zelaznych / R. Gostkowski // Ekonomista. Polski. – Lwow, 1899. – S. 173.

⁵⁹⁸ URL: <https://castles.com.ua/stojanow.html>

лану, інші 67 підданих володіли всього 26 ланами. Всі піддані платили від лану 50 грошів чиншу, що становило 126 злотих (один злотий дорівнював 30 грошам). Крім чиншів, вони були зобов'язані працювати два дні на рік у фільварку.

У 1910 р. до містечка дійшла залізниця. Під час Першої світової війни її намагалися продовжити до Луцька, однак це зробили лише за Польщі.

1931 року у Стоянові було 4200 мешканців.

До 1939 року Стоянів зберігав статус містечка.

Залізничний вокзал в Стоянові 1915 рік.⁵⁹⁹

Єврейська громада⁶⁰⁰

Точний час заснування цвинтаря невідомий. Вперше він був позначений на 3-му військовому огляді Австро-Угорщини 1880-х років.

Мешканці Стоянова

Євреї були в Стоянові з 1629 р. Євреї займалися торгівлею та ремеслом, а також будівництвом дерев'яних будинків. Домінував белзький хасидизм.

У 1900 році єврейське населення налічувало 726 осіб (15% від загальної кількості населення). У міжвоєнний період діяли сіоністські організації.

Німці окупували Стоянів 24 червня 1941 року.

12 вересня 1942 року єврейське населення Стоянова було депортовано до табору смерті Белжець, а частину євреїв було вбито на місці.

Єврейське кладовище в селі Стоянів – кладовище, на якому було поховано євреїв Стоянова, розстріляних під час

⁵⁹⁹ URL:<https://www.stojaniv.com.ua/articles/zaliznyca>

⁶⁰⁰URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/stojaniv-jewish-cemetery/>; Мешканці с. Стоянова 1887 р. Народний костюм з гміни Стоянув, повіт Кам'янка Струмілова/ 1929 р. URL: <http://pauart.pl/app/artwork?id=55ae6cf40cf2c438d5213fdc>

Другої Світової війни – відновлено влітку 2008 року групою американських студентів Дартмутського коледжу Нью-Гемпшира (США) та добровольців із Стоянова. Фінансування проекту взяв на себе освітній фонд Tucker Foundation.

Єврейське кладовище в селі Стоянів – кладовище, на якому було поховано євреїв Стоянова, розстріляних під час Другої Світової війни.

388

Стрий, вулиця 3-го Травня. 1918 р.⁶⁰²

Точна дата заснування Стрия невідома. Археологічні розкопки свідчать, що село існувало вже за часів Київського та Галицько-Волинського князівств. Розвитку Стрия сприяло розташування на перехресті двох важливих доріг, одна з яких вела північними схилами Карпат, а друга вела в бік карпатських перевалів.

Перша письмова згадка про Стрий датується 1396 роком, а Стрийський повіт – 1398 роком. Стрийщина була королівською землею, у 1403 році король Владислав Ягайло віддав її своєму братові Свідригеллу, який невдовзі передав її князю Федору Любартовичу, сину Любарта-Димитра, князя Волинського. Стрий залишався в руках Любарта до 1430 р., після чого повернувся до королівських рук як староста.

За привілеями Владислава Ягеллончика 1431 року та Казимира Ягеллончика 1460 року Стрий отримав магдебурзьке право. Резиденцією старост і їх намісників був замок, а в ратуші містився магістрат.

Місто було оточене земляним валом, ще один вал з частоколом відокремлював центральну частину міста від передмістя — ринкової площі з прилеглими вулицями. Тільки ця частина Стрия вважалася містом у

⁶⁰¹ Stryj, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880-1914, ss. 429-437. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/; Kamil Baranski Przemienili zagonczycy, chliborobi, chasydzi : rzecz o ziemi stanislawowsko-kolomyjsko-stryjskiej /. London : Panda Press, 1988. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/stryj/stryj-history.html>.

⁶⁰² URL: <https://kresy.org.pl/7918697,foto.html/> (дата звернення: 05.04.2023).

юридичному розумінні цього слова: повноправними користувалися лише ті міщани, які володіли нерухомим майном у межах міста. Мешканці передмістя Лани становили окрему передміську громаду, залежну від магістрату. Жителі Підзамча не залежали від магістрату, а були підданими королівських старост. У 17 столітті були засновані частини міста під назвами Шумлянщина та Венжовщина, що становили дворянські юрисдикції. Стрий неодноразово ставав жертвою пожеж, у 1620 і 1625 роках потерпало від татарських набігів, а в 1648 і 1652 роках - від козацьких воєн.

Після окупації Галичини Австрією (1772) Стрий став окружним, а потім повітовим центром. У 1783 році в Стрию було створено першу державну початкову школу. У місті розташувався військовий гарнізон.

У 1785 р. в містечку було 4235 жителів, у 1817 р. – 5474, а в 1843 р. — близько 7-8 тис. жителів.

За даними 1811 року, тут діяли ремісничі майстерні (миловарні, сідельні), ткацька фабрика, водяні млини, пивоварні, чотири винокурні та цегельня.

Торговиця в Стрию, 1915 р.⁶⁰³

У 1872 році до Стрия була проведена залізнична колія. Стрий став залізничним вузлом, тут також були створені майстерні з ремонту паровозів. Заводи Верштайна, Перкінса і Макінтоша виробляли обладнання для нафтової промисловості. У 1880-х роках Стрий став центром деревообробної промисловості. У 1886 році місто було знищено пожежею, яка знищила 646 будинків.

⁶⁰³ URL: <https://kresy.org.pl/9257428,foto.html?idEntity=7836052/>(дата звернення: 05.04.2023).

Перед Першою світовою війною Стрий був центром українського національного руху. Після початку війни у Стрию формувался український легіон (Українські Січові Стрільці). Стрий був зайнятий російською армією з 8 вересня по 19 жовтня 1914 року і знову з 22 жовтня 1914 року по 31 травня 1915 року. 1 листопада 1918 року українці перебрали владу в місті й утримували її до 13 травня 1919 року.

З 1919 по 1939 рік Стрий був повітовим містом Другої Речі Посполитої.

Для прикладу, у 1939 році населення міста становило приблизно 34 000 мешканців, з яких 28% були українці, 34,5% – поляки, 1,6% – німці, 35,6% – євреї.

12 вересня 1939 р. німецька авіація бомбардувала Стрий. Польська адміністрація покинула місто і контроль над ним взяли відділи ОУН. Сутички тривали ще кілька днів. 19 вересня 1939 Стрий зайняли: 5 танкова армія 8 армійського корпусу 14 німецької армії і 22 моторизований корпус фон Клейста.

За Пактом Молотова-Ріббентропа 1939 року Стрий анексований Радянським Союзом. З вересня 1939 по липень 1941 року місто перебувало під радянською владою. Радянська окупація у липні 1941 року знов змінюється нацистською. Війська вермахту зайняли місто 2 липня 1941 року. Німецька окупація тривала до 5 серпня 1944 року.

Стрий, німецькі солдати оглядають польський танк. Вересень, 1939 р.

Стрий. Зустріч радянських та німецьких військ у вересні 1939 року.⁶⁰⁴

Єврейська громада⁶⁰⁵

У XIV ст. до Стрия прибули перші євреї – очевидно, вигнанці з Німеччини, яких запросив до міста Казимир III. 1431 р. старостою Стрийського повіту став Заклік Тарло (Zaklika Tarlo). За нього у місті побудовано монастир оо. францисканців, він обіцяв поселенцям надати землю і дерево під будівництво будинків та доріг, дозвіл на необкладене податками рибальство, і взагалі звільнив мешканців від податків на цілих 10 років.

1460 р. місто за магдебурзьким правом звільнили з-під юрисдикції воєводи та каштеляна (управителя замку), старости та інших королівських влад. Міський голова підкорявся тільки королівському суду. Євреї почали активніше прибувати до міста, і власне завдяки ним місто стало не тільки оборонним, а й важливим торговим центром на шляху до Угорщини.

Королі передаровували місто різним шляхетським родинам. 1498 р. король Ян III Ольбрахт подарував Стрий родині шляхтичів Паньовських, 1527 р. король Зигмунд I вивів Стрий з юрисдикції королівського суду і Паньовські продали місто Тарновським. 1579 р. місто перейшло Блищинським.

1567 р. стрийська влада заборонила прибулим євреям селитися у місті, однак у місті уже мешкала чимала єврейська громада.

⁶⁰⁴ https://www.etoretro.ru/pic204952.htm?sort_field=image_date&sort=DESC

⁶⁰⁵ Stryj, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880-1914, ss. 429-437. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/; Kamil Baranski Przemieneli zagonczycy, chliborobi, chasydzi : rzecz o ziemi stanislawowsko-kolomyjsko-stryjskiej /. London : Panda Press, 1988. URL: <https://kehalalinks.jewishgen.org/stryj/stryj-history.html>; Sefer Stryj, Book of Stryj, N Kudish, 1962, Tel Aviv. <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/stryj2.html>; The Community of Stryj Until WWI (1914) The History of the Jews of Stryj br Dr. M. Gelber. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str017.html>; Возняк Т. Стрий// Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.411-417. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_usesvit_Halychyny.pdf; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/971-stryj/99-historia-spoleczności/138574-historia-spoleczności>

Лідери груп Хашомер Хацаір (*Hashomer Hatzair*)⁶⁰⁶

Дуже важливими для розвитку Стрия були соляні шахти, які 1538 р. у Моршині відкрив *Миколай* Браніцкі. Там же було відкрито і перші природні соляні купальні і сіль стала одним з головних товарів.

За правління короля Стефана Баторія у 1583 р. євреї Стрия отримали певні привілеї для будівництва і торгівлі.

1589 р. король Зигмунд I звернувся до громадян Стрия не ставитися до євреїв занадто вороже, і місто спокійно росло і розвивалося.

1660 р. євреї, у відповідності з королівськими привілеями, побудували у Стрию синагогу. Будівля була оборонною і пристосованою до тривалої осади.

У 1666 р з дозволу ще тоді старости Яна Собеского на кожному сеймику, що вирішував податкові питання, присутніми були представники гебрейської громади міста. Невдовзі Ян Собескі – онук Руського воєводи Івана Даниловича – став королем Речі Посполитої, який доволі прихильно ставився до євреїв.

---

⁶⁰⁶ У дослівному перекладі – Товариство «Старанна рука» виникло в у 1908 році. Першим головою був Давидман, будівельник квартирних печей (особлива професія через польський клімат). Згодом воно перетворилося на професійне товариство ремісників під назвою «Яд Харуцім». Організація мала багато осередків у галицьких містах. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str100.html#Page102b//> (дата звернення: 05.04.2023).

Активісти Поалей-Ціону, 1919 р.⁶⁰⁷

1676 року євреї Стрия попросили короля Яна III Собєского змінити день проведення ярмарку з суботи на вівторок. Після такої зміни торгівля почала переходити з русинських та польських рук до єврейських і залишалася у них ще довгі роки. У другій половині XVII ст. торговою палатою у Стрию керували євреї. Вони визначали фахову відповідність ремісників і вимоги були дуже високими, що викликало певне незадоволення. У руках євреїв опинилися соляні промисли, ліси, виноградники та кредитні компанії, де зберігали свої гроші навіть римо-католицькі отці. З часом євреї створили банки. Наприкінці XVII ст. найбільшими банкірами у Стрию були Мошко Стинавський (Moszko Stynawski), Йосеф Мошкович (Jozef Moszkowicz) та Мошко Єленович (Moszko Jelenowicz).

Того ж 1695 року за часу врядування міського голови Яна Гриловського гебреям було надане право побудувати другу стрийську синагогу. Місто приваблювало все більше і більше євреїв і у 1756 р. у Стрию їх було понад півтори тисячі.

У 1764 головою гебрейської громади став Авраам Міхлевич (Abraham Michlewicz). На той час Стрий став центром торгівлі сіллю, деревиною, деревним вугіллям, лікерами, винами, золотом. Чи не вся торгівля контролювалася євреями, усі заїзди в місті та довкола були єврейськими, навіть ті, що належали староству. Сіль везли з соляної шахти у Старій Солі, яка належала Шмуйло Хаїмовичу (Szmujlo Chajmowicz) (1 800 барелів солі на рік). Ринок худоби контролював Йосеф Мошкович (Jozef Moszkowicz). Власником броварні та миловарні був Хаїм Горшович (Chaim Horszowicz). Найбільшим продавцем всякої всячини у найширшому асортименті був доктор Амїлех (Dr. Amilech), якому належала найбільша гуртівня. Найвідомішими гебреями у банківській справі були Давид Конюховський (Dawid Koniuchowski), Герш Віняжов (Hersz Winiarzow) та Йоахим Мендель (Joachim Mendel). Багато гебреїв стрийського походження переймали слов'янізовані прізвища, скажімо, Скольський, Леленєвич, Менделевич чи Янкелович (Skolski, Winiarzow, Leleniewicz, Mendelewicz, Jankielowicz). Разом із Галичиною Стрий 1772 р.

⁶⁰⁷URL:<https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str100.html#Page102b//> (дата звернення: 05.04.2023).

увійшов у Австрійську імперію. У 1787 р. М. Вельогорські (M. Wielochorski) перетворив Стрийський замок у палац і побудував у ньому бібліотеку.

Активісти з Ланна (Стрий) з керівництвом “Хітагдут”

Між 1779 та 1813 рр. рабином Стрия був раббі Ар'є Лейб бен Йосеф Гакоген Геллер (Rabbi Aryech Leib ben Josef ha-Koohen Heller), знаний як «Князь Тори». Він популяризував хасидизм і опублікував відомий твір «Хецат га-Гашех» (Hezat ha-Hasheh). Наступним рабином Стрия був Якуб Лордербаум (Jakub Lorderbaum), який перебував у Стрию до 1832 р.

На 1880 р. у Стрию уже мешкало 12 600 осіб. З них 2 900 римо-католиків, 3 900 греко-католиків, 5 250 юдеїв та 573 германців.

1882 р. у Стрию відкрили осередок Агудат Ізраель (Agudat Israel), яка допомагала гебрейським поселенцям у Палестині. 1892 р. у Стрию з'явилися члени Сіоністської партії, що конкурували зі старою партією Агудат Ізраель за впливи на гебрейську громаду.

Розквіт Стрия припав на 1900-ті. Тоді було збудовано велику залізничну станцію, 1902 р. – український «Народний дім», 1904 р. – дім польського товариства «Сокіл». 1908 р. поляки завершили будівництво дому товариства «Гвезда».

Рабин Стрия раббі Хаїм Маєрсон (Rabbi Chaim Majerson) зініціював побудову талмудичної школи Талмуд Тора з гебрейською мовою навчання.

Перед I Світовою війною міськими головами Стрия були головно євреї, з-посеред них – міський голова Абенд (Abend). Натомість представником державної влади був староста Касараба – українець. Абенд був прихильником асиміляції, в даному випадку – полонізації. Полонізацію підтримував і голова гебрайської громади др. Візенберг (Dr. Wisenberg).

“Nahalutz Hatzair” group Група «Хахалуц Хацайр».

1916 року до Стрия вступили російські війська. Цей момент в історії Стрия чудово описав польський письменник гебрейського походження Юліан Стрийковскі у романі «Аустерія» (Austeria). Юліан Стрийковський (Julian Strujkowski, справжнє ім'я – Песах Штарк, Pesach Stark) народився у хасидській єврейській родині у Стрию 1905 р. Після єврейської школи – хедеру вчився на факультеті польської мови та літератури Львівського університету ім. Яна Казимира. З 1932 р. викладав польську мову та

1917 р. міським головою обрали д-ра Й. Фаліка (Dr. J. Falik). Рабином став Елізер бен Шломо Ладір (Rabbi Elizier ben Sholmo Ladier). 1919 р. Стрий був опанований поляками. Тоді у Стрию мешкало 27 358 осіб, з яких 10 987 євреїв. До 1939 р. Стрий розрісся уже до 40 000 мешканців.

Попри певну нехоть з боку польської влади до євреїв і після війни у Стрию бурхливо розвивалися гебрейські інституції. У Стрию функціонував єврейський притулок для сиріт війни, єврейський дитячий садочок «Візо» (Wizo), єврейський дім для людей похилого віку, єврейська лікарня.

У 1930 р. засновано добродійну організацію «Бейт Хоан» (Beit Hoan). У Стрию діяло багато єврейських культурних товариств, зокрема, *Іврія* (Iwrija), що популяризувало іврит. Вони збиралися у будинку *Беньяміна Штарка* (Benjamin Stark) поблизу площі Ринок, де й містилася Гебрейська бібліотека.

Махла та Міхаель Кох, Стрий (1930-ті рр.)⁶⁰⁸

З дозволу польських влад у Стрию заснували єврейську молодіжну військову організацію Бріт Йосеф Трумпельдор (Brit Yosef Trumpeldor). Активістами організації були З. Штайнер, Б. Ігра, М. Гофлер, В. Шенберг, Й.Р. Гауптман (Z. Steiner, B. Igra, M. Hofler, V. Schenberg, J.R. Hauptman). Ліва молодь об'єднувалася в організації Цукунфт (Cunkunft). Своєю чергою, організація Гегалуц (Hehalutz) навчала майбутніх селян, які планували переїхати до Ізраїля.

У співпраці з Агудат Ізраель (Agudat Israel) було створено молодіжні організації Цейрей Аль (Cejrej Al) та Бріат Аль (Briat Al). Гебрейські студенти організувалися у товариство Емуна (Emuna), яке слідувало правилам і традиціям колишнього студентського товариства Верітас (Veritas). Ця організація займала асиміляторські позиції.

1935 р. Стрий відвідав великий сіоністський лідер Давид Бен Гуріон (David Ben Gurion). Як виявляється, стрийські євреї були дуже спортивними міщанами. Була не одна, а кілька єврейських футбольних команд «Гасмонеа», «Гакоах I» та «Гакоах II» (Hasmonea, Nakoach I, Nakoach II). Клуб «Гакоах», окрім того, мав ще й тенісні корти. 1925 р. з'явилася ще одна футбольна команда «Дрор» (Dror), а 1930 – «Гапоель» (Hapoel).

---

⁶⁰⁸ Махла в дівочтві Піхольц. Фото надано Діною (Доньєю) Піхольц Островер – проект «Польське коріння в Ізраїлі» / Музей POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/107901?ref=art&nid=138574>

У 1921 році в місті було 10 988 євреїв (близько 40% від загальної кількості населення); у 1931 р. – 10869, у 1939 р. – близько 12 тис. На початку 1920-х років євреї кілька разів ставали мерами міста. У міжвоєнний період діяли осередки всіх сіоністських партій та Агуди. Було відкрито професійно-технічне училище, фінансоване Джойнтом, а також дві інші єврейські школи (включаючи мережу Тарбут).

Синагога⁶⁰⁹

Сьогодні у Стрию можна оглянути руїни Великої синагоги 1817 р. Вона розміщена на південь від ринкової площі. Її збудували за привілеєм, виданим королем Станіславом Августом I ще 1766 р., однак завершили вже при австрійцях. Вона зведена у стилі історизму. В набагато кращому стані скромна Мала синагога, яку збудували з дозволу стрийського старости Яна Дальського у 1685 р. Після II світової війни її перебудували під адміністративно-виробничі потреби.

Після того як у 1689 році завалилася давня дерев'яна божниця, єпископ перемиський дозволив на цьому ж місці виставити нову дерев'яну синагогу, але не дуже високу, без шкоди християнам. Згідно з „Донесенням Галицькому намісництву” за 1827 рік, у місті зафіксовано лише дві муровані синагоги, датовані 1817 (описувана) і 1821 роками.

Під час пожежі 1886 року божниця потерпіла й була відбудована за збереженими старими креслениками. На кадастровому плані Стрия 1922 року позначено Велику синагогу на площі Божничій на південь від Ринку, поблизу містилися ритуальна лазня, ізраелітський шпиталь, збір і бурса, на площі Торговиця – міська різниця.

У 1938 році інженери Марк Дорфлер і Отто Шеєр запропонували проект реконструювання синагоги. Чи було виконано якісь роботи – невідомо.

Упродовж свого існування первісна класицистична споруда змінювалася, набуваючи нових рис під час відбудов і ремонтів. Це була монументальна будівля, що вирізнялася східчастими трикутними щипцями з великими круглими вікнами. Видовжений масив рівновисоких молитовної зали й синагогальних приміщень з великими півциркульними вікнами покривав двосхилий бляшаний дах. Розпланувально-просторова структура молитовної зали мала дев'ятипольову схему – чотири колони несли систему дев'яти склепінь.

За радянських часів споруду використовувано як склад. У другій половині 1980-х років склепіння розібрали під час пристосування на басейн, проте за браком коштів будівельні роботи невдовзі спинилися. Дотепер збереглися тільки стіни

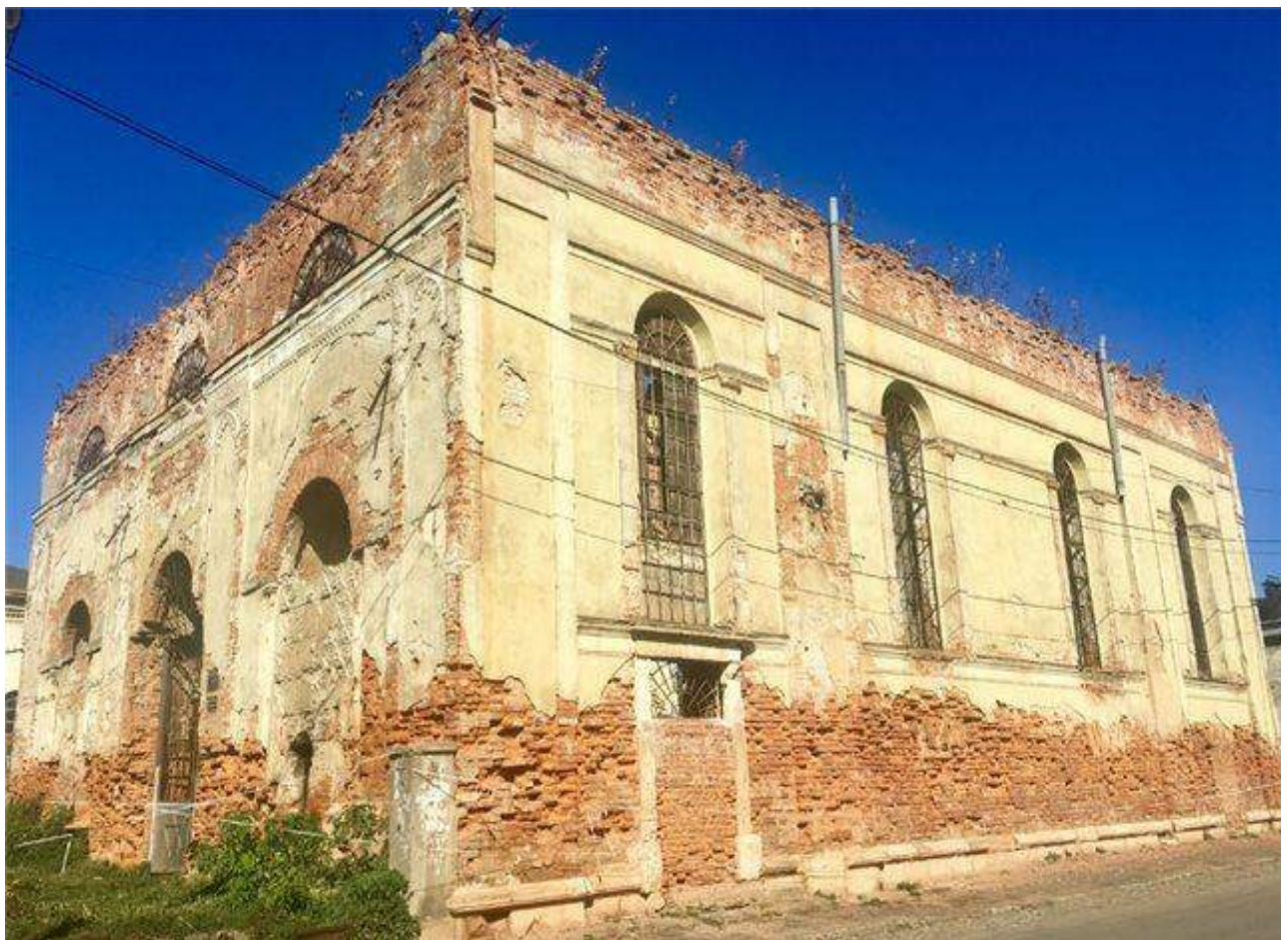
---

⁶⁰⁹ ЦДАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Спр. 2365. – Арк. 27; Спр. 2367. – Арк. 69.; ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 3445. – Арк. 93.; Еврейская энциклопедия. – Санкт-Петербург. 1912. – Т. 14. – С. 583. Каталог синагог. – С. 139 -141.; Bałoban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. – Warszawa. 1929.; Bostel F. Z przeszłości Stryja i starostwa sttyjskiego //Przegląd naukowo-literacki. – 1886. – S. 705.

Велика синагога в Стрию. Початок ХХ-ст.

Залишки Великої синагоги, 2000 р.⁶¹⁰

⁶¹⁰ URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/stryj/Stryj_trip/pic5.html// (дата звернення: 05.04.2023).

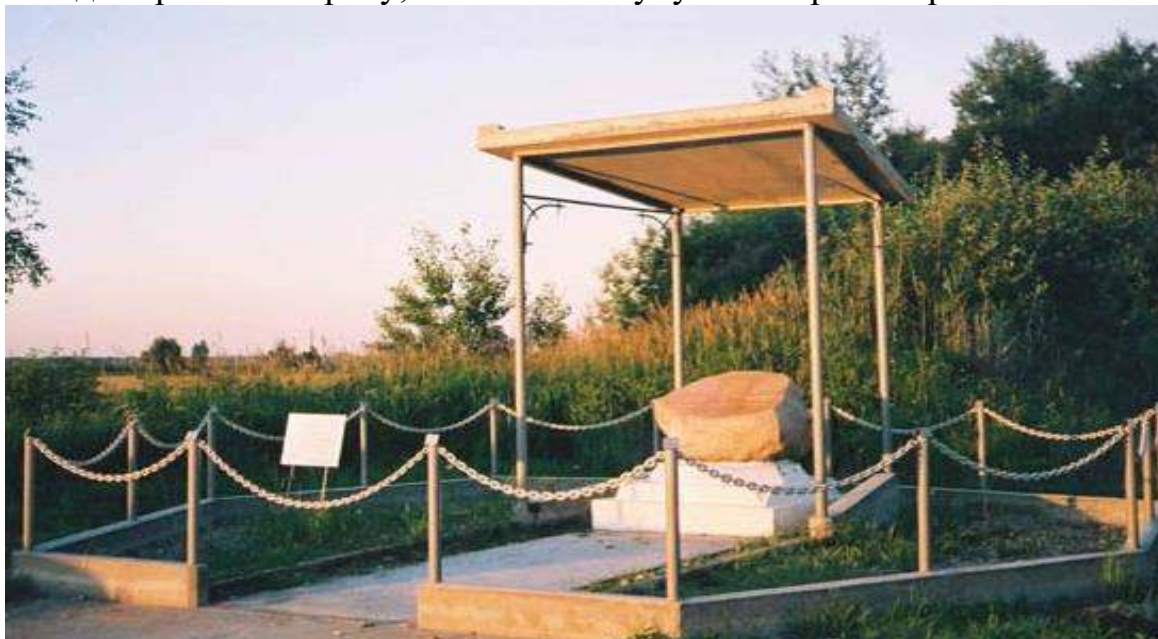

Друга світова війна та Голокост⁶¹¹

У вересні 1939 року місто було окуповане Червоною армією і приєднане до Радянського Союзу. Нова влада ліквідувала єврейські організації. Почалися арешти та депортації видатних представників єврейської громади. У 1941 році органи безпеки УРСР ліквідували або відправили до таборів кількох місцевих комуністичних функціонерів єврейського походження.

2 липня 1941 року німецькі війська увійшли до Стрия. Одразу після цього українці з ОУН-УПА вбили кількох євреїв. Окупаційна влада організувала юденрат. Перший масовий розстріл євреїв відбувся в листопаді 1941 року в лісі поблизу Стрия, тоді загинуло близько 1200 осіб. Наступний відбувся у травні 1942 року. У 1941–1942 роках сотні молодих євреїв були відправлені до примусових трудових таборів; багато з них померли там від виснаження. 1 вересня 1942 року німці вивезли зі Стрия кілька тисяч людей до табору смерті в Белжеці; 17–18 вересня того ж року – ще близько 2 тисяч. 1 грудня 1942 року залишки стрийських євреїв помістили в гетто.

У лютому 1943 року німці розстріляли близько 2 тис. в'язнів гетто. У травні 1943 року на міському кладовищі – ще тисяча. У червні 1943 р. гетто було остаточно ліквідовано, будинки спалені, щоб не було можливості сховатися. Закриті в трудових таборах, вони були вбиті через місяць. У серпні 1943 року німецька влада оголосила Стрий «юденрейном» (хоча в наступні місяці тут неодноразово знаходили і розстрілювали євреїв). Лише одиниці дожили до серпня 1944 року, коли місто окупувала Червона армія.

**Меморіальний пам'ятник на місці розстрілу євреїв, 2006 р.⁶¹²
(Голоботівський ліс – неподалік від Стрия).**

⁶¹¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-44 годах. Сост. А. Круглов. – Київ: Институт иудаики, 2002. – 485 с.; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – 1143 с.

⁶¹²URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/stryy/Stryj_trip/pic8.html// (дата звернення: 05.04.2023).